

849465
63.3(ЧУКР)46
К82

О. П. Кривошій

ЖІНКА В СУСПІЛЬНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ ЗА ЧАСІВ КОЗАЧИННИ

Сіе престо
ЗЕМЛІ, КИ
ГІСТОК, ПО
КОТАННОЕ
ДВЛЕНО
МЕЖДУ ГАР
ГОРОДАМИ
И СЛЕДНІ

63.3(4Укр)46
К82

Запорізький державний університет
Інститут історії козацтва ЗДУ

Олександр Кривоший

0849465
2

ЖІНКА В СУСПІЛЬНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ ЗА ЧАСІВ КОЗАЧЧИНИ

Історичні розвідки

Запоріжжя
"Поліграф"- "Просвіта"
1998

Зап. Українська обласна
бібліотека
ім. О. М. Горького

ЦЕРКІВНО

Магазин
Бібліотека
ім. Горького
яко да не
меш дорогу
в велику
науку.
Авдія Кот
13.05.98р.

Науковий редактор:

Лях С. Р. – доктор історичних наук, професор,
завідуючий кафедрою історії України ЗДУ

Рецензенти:

Швидько Г. К. – доктор історичних наук, професор
Дніпропетровської гірничої академії
Бойко А. В. – кандидат історичних наук, доцент
кафедри історії України ЗДУ

Кривоший О. П.

**К82 Жінка в суспільному житті України за часів козаччини:
Історичні розвідки** - Запоріжжя: Поліграф, 1998. - 68 с.: іл.

ISBN 996-7362-01-9

На основі широкого кола джерел висвітлюється правовий статус української жінки за часів козаччини. Відтворюється історична картина її суспільного становища. Переглядаються старі оцінки і розробляється неупереджений погляд на місце та роль жінки в історії України.

Книга розрахована на істориків, викладачів вищих і середніх навчальних закладів, студентів та широке коло читачів.

The book "A Woman In the Social Context of Ukraine History At the Time of Cossacks" describes the status of a woman in Ukrainian so-ciety. The author uses wide range of historical sources and proposes alternative and unbiased view on the women's place and role in the history of Ukraine.

This book can be very useful for students, university professors, and for those who are interested in the history of feminizm in Ukraine.

ББК 63.3 (4Укр.) 46-297

© О. П. Кривоший, 1997
© „Просвіта“, підготовка до друку, 1997
© „Поліграф“, макет, обкладинка, 1997

ISBN 996-7362-01-9

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

*Світлій пам'яті моєї бабусі
Кривоший Уляни Василівни присвячую*

Козацтво, без сумніву, було й залишається однією з найяскравіших сторінок української історії. Народ вірив у невичерпну силу козацьку, і відважні лицарі ставали його героями.

Їх оспівували в піснях і думках, вони виростили в надлюдські образи в легендах та переказах.

Козацтву присвячено чимало наукових праць і художніх творів.

А от українська жінка і в давні часи, і в пізніші залишалась поза увагою дослідників.

Бо інтерес до становища жінки зводився до славнозвісного козацького аскетизму, себто відречення запорожців від сімей, жіноцтва і концентрації всієї їхньої розумової, моральної та фізичної сили на військовій справі, та ще до Кулішевого: “Не ступай, бабо, ногою в Січовий кіш, лучче в домовину”. А мірилом козацької неозбираності з жіноцтвом стала жартівлива козацька пісня, в якій розповідалось, що запорожці настільки не знали жінок, що не могли відрізнити дівчини від чаплі:

Славні хлопці-запорожці

Вік звікували, дівки не видали.

Як забачили на болоті чаплю,

Отаман каже: “От то, братці, дівка!”

Осаул каже: “Що я й женихався!”

А кошовий каже: “Що я й повинчався”.

Та було б несправедливим, аби за оспіваним науковцями та літераторами аскетизмом козацького життя ми не віддали належної шани жінці.

Бо українське жіноцтво за козацьких часів, як ніде більше в Європі, мало повну свободу для самовираження і правову дієздатність без основних обмежень.

Українська жінка, займаючи привілейоване місце в родині, не потерпала ні від чоловічої сваволі, ні від “теремного затвору”, ні від гіркої “домостроївської неволі”.

Та й сама Січ була не лише місцем певного обмеження жіночої дієздатності, але й осередком ідеалізації жіночого начала. На Січі існувало ряд звичаїв і традицій, які прямо чи

опосередковано ставали на захист честі та гідності української жінки.

А Микола Костомаров навіть стверджував, що одним з найважливіших (третім) елементів козацького характеру було прив'язання козака до сім'ї і до родинного життя.

Жінка, будучи значимою одиницею тогочасного українського суспільства, часто нарівні з чоловіком брала активну участь в усіх суспільнотворчих і свідомотворчих процесах, що відбувалися на українських землях за козацьких часів.

Правове становище української жінки вигідно відрізнялось і від становища жінок в сусідніх європейських державах.

Жінки вищих суспільних станів нарівні з чоловіками могли бути суб'єктом прав та зобов'язань і мали правову дієздатність без основних обмежень.

Принцип рівноправності жінки з чоловіком був проведений в карних і цивільних постановах Литовського Статуту. Жінки часто навіть зловживали своєю свободою і правами, про що свідчать записи, занесені покривдженими до актових книг.

Однак такий стан речей не був прерогативою жінок виключно вищих суспільних станів. В нижчих верствах тогочасного суспільства відбувався процес, схожий з названим за сутністю, але відмінний за мотивами і результатами.

Жінки нижчих суспільних станів також могли бути суб'єктом прав та зобов'язань і мати досить широкі майнові права.

Українська сім'я в зазначений період базувалася на принципах рівноправності подружжя. Дружина була для чоловіка не слугою-рабинєю, а товаришкою в сімейному житті. Обов'язкове "віно" робило дружину матеріально незалежною від чоловіка за його життя і забезпечувало жінку у вдовуванні.

Українська жінка могла і після шлюбу одержати свободу – розлучитися з чоловіком. Розірвання шлюбу за ініціативою жінки було звичайним для тогочасного суспільства явищем. На чолі козацько-селянських загонів жінки не раз нападали на сусідів-ворогів і боронили свій край від чужинців.

Ви не вірите? Тоді прочитайте цю книгу до кінця. Вона написана на основі документальних джерел і розповідає про давні традиції українського народу в ставленні до жінок і жінки-матері.

В основу дослідження покладено рукописні матеріали, котрі впродовж досліджуваного періоду стосувалися Волині і Центральної України. Це матеріали Руської або Волинської метрики. Остання була започаткована з серпня 1569 р. як окрема серія, яку оформляли "руські писарі" Коронної канцелярії для обслуговування потреб інкорпорованих до складу Корони Польської Київського, Волинського і Брацлавського воеводств, а після 1618 р. – і новоцприєднаної Чернігово-Сіверщини. На території

цих земель у відповідності до Люблінського унійного привілею 1569 р. діяло не коронне (польське), а місцеве (українсько-литовське) право.

Слід також зазначити, що наймісткіше корпусне видання джерел з історії України – "Архів Юго-Западной России" – опирається переважно на документи з актових книг Волині та Київщини.

На сьогодні в Центральному державному історичному архіві (далі ЦДІА м.Київ) зберігається з канцелярій Володимирського гродського і земського судів 124 книги (ф. 27, 28), Кременецького гродського і земського судів – 187 книг (ф.21, 22), Луцького гродського, земського і підкоморного судів – 318 книг (ф. 24, 25, 26).

Значна кількість використаних у книзі документів знаходиться в рукописному відділі Національної наукової бібліотеки ім. Вернадського НАН України. Це перш за все архів відомого історика, академіка О. І. Левицького (ф. 81), в якому міститься цілий ряд документів, що стосуються сімейно-шлюбних відносин та становища жінки в суспільному житті України XVI-XVII ст.

Не залишились поза увагою автора і фольклорні та публіцистичні матеріали, а також спогади іноземних мандрівників, які побували в зазначений період на українських землях. Разом з архівними джерелами вони були цінним матеріалом при написанні даної книги.

Автор вдячний всім, хто своїми порадами допомагав у проведеному дослідженні та підготовці рукопису книги до друку.

ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ ЖІНКИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ В XVI - ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.

*"На покочаченій Україні, як більше ніде в Європі,
жінка була рівноправною з чоловіком."*

Олена Апанович

Вже з перших століть існування Литовсько-Руського князівства в ньому панувало старе "руське"-українське право. Більше того, великі князі литовські, проголосивши принцип: "старовини не рухати, новизни не заводити", не лише підтвердили українським землям звичаєве право, але й значною мірою сиріяли його розвитку.

Для більш глибокого розуміння природи і характеру правового становища жінки в указаний період необхідно співвідносити його із звичаями та традиціями ставлення до жінки, які існували на українських землях ще за часів Київської Русі. Тут прослідковується тісний взаємозв'язок з давнім звичаєвим правом [1]. Це підтверджується наявністю в сімейно-шлюбних відносинах XVI – першої половини XVII ст. на українських землях значної кількості пережитків минулих часів [2].

В епоху середньовіччя право розумілось не лише як узагальнений стан суспільства в цілому, але й одночасно як найважливіша риса кожного його члена. Люди характеризувались насамперед за своїм правовим статусом. І статус людини мусив диктувати її моральні якості [3].

Всі соціальні категорії середньовіччя були насамперед правовими категоріями; адже "середньовіччя не визнає фактичного стану індивіда або групи людей, не оформлених юридично" [4]. В середні віки люди не бачили різниці між ідеальним і позитивним правом, тобто правом, як воно мислилось у всій його повноті. Точніше, між правом-справедливістю і діючим правом, яке виражалось на практиці або було записане у вигляді укладів та збірників. Отже, у повсякденному житті середньовічна людина керувалась не лише статтями конкретних законів і вимог, але й ніде не зафіксованими нормами, які, однак, відповідали поняттю справедливості і правопорядку [5].

Зазначимо, що суспільний стан жінки у слов'ян не стояв на низькому рівні, як було звичайним тоді в багатьох народів [6].

Давньоруське право "скоро зрівняло жінку в правах з чоловіком, і за вбивство жінки чоловік платив стільки ж, як і за вбивство кожного іншого" [7]. Вже "Устав Володимира" кваліфікує як злочин схоплення нареченої, колотнечу між чоловіком і жінкою за маєток і таке інше [8].

Лише в одному випадку жінка і дочки були співвідповідальними за злочин батька – за розбій, і в цьому випадку віддавались у рабство чи йшли на вигнання. "Будет лі стал на разбої без всякою свади, то за разбойника люди не платятъ, но выдадять і всего со женою і с детьми на поток і на разграбление" [9].

В "Руській Правді" говориться, що "якщо хто вб'є жнзу, таким же судом судити, як і мужа" [10]. Отже, чоловік не мав права життя і смерті над жінкою і за її вбивство був суджений так само, як і за вбивство чоловіка. Перед законом вже в той час чоловік і жінка були рівноправними [11]. Хоча, якщо вона була винна, – як говориться в другій частині цього ж закону, – то платить ніввіра – 20 гривен [12].

Багато уваги присвячує родинним справам і ролі в них жінки "Устав Ярослава", який віддає церкві всі шлюбні справи та розлуки: "брак всякого чина людей да не дерзне ніхто судити ніже розводити, от мирських властелей" [13]. Коли хто за життя жінки взяв би собі іншу і та друга пішла за нього, "відуце о жені его прежней, яко жива есть", то обоє підлягали б карі в "тисячу рублів широких" [14].

В давньому законодавстві "немає правних обмежень жінки. Не знана в ньому римська та старогерманська потреба опіки над жінкою і після смерті чоловіка" [15]. А по смерті чоловіка жінка навіть правно ставала головою своєї родини [16].

Немає в давньому законодавстві сліду обмежень жіночих прав у справах маєткових. "Церковні устави передбачали можливість спору між жінкою та чоловіком за майно і визнавали її право на предмети її безпосереднього вжитку" [17].

Зазначимо, що перша згадка про повноваження жінок на володіння певним майном міститься в одній з найбільш ранніх юридичних пам'яток Давньої Русі – Договорі 911 р. Олега з Візантією, який "утвердив право жінки зберегти за собою частину спільного з чоловіком майна навіть у випадку, якщо чоловік вчинив вбивство" [18].

Поняття жіночої частини майна, яку вона мала в своєму розпорядженні, ввійшло в юридичний побут разом з першою кодифікацією законів. Про це згадується в статтях Пространної Правди про майнові права жінок в сім'ях смердів, "вільних мужів" та привілейованого стану [19].

Про жіноче майнове право згадується і в Руській правді [20]. Особисте майно жінки не зливалось в Україні з майном

*Сім'я великого князя
Святослава Ярославича.
В центрі – його дружина
Кілікія.
Мініатюра Ізборника
Святослава. XI ст.*

чоловіка і після її смерті переходило до дітей. На такому тлі відносин між чоловіком, жінкою та дітьми постали і спадкові закони, які передбачали в деяких випадках, що спадок можна передавати дочкам [21].

Тобто жінка не була усунена і від спадкового права.

Великі князі литовські, проголосивши: "старовини не рухати, новизни не заводити", цим не лише підтвердили українським землям звичаєве право, а й сприяли його розвитку.

Коли в 1495 р. московські посли домагались, щоб русько-литовський великий князь Олександр вислав до Москви жінку князя Бельського, що втік з Литви в Московську державу, то князь Олександр відказав їм: "нам її силою не можна слати, а коли захоче до мужа свого їхати, ми їй не бороним. І брат наш сказав нам: що ж в їх законі хоч би і не захотіла жона до мужа, нашим законом того нема: силою вольних людей в неволю

давати не можна" [22].

Навіть при конфіскації майна за державну зраду, коли малолітні діти зрадників позбавлялися батьківського майна, їхні дружини, якщо не брали участі у злочині чоловіка, зберігали недоторканим своє майно, що їм чоловіки записали, і громадську честь [23].

У правовій практиці Великого князівства Литовського "тяжіння до старовини" проявлялося у зведенні неписаних правил суспільного побуту, що усталились в період кристалізації держави наприкінці XIV – у першій третині XV ст. [24].

Українські жінки вищих суспільних станів в зазначений період користувалися широкою свободою і правовою незалежністю, майже не поступаючи в повноті своїх громадських прав чоловікам [25]. Суспільне становище української жінки-шляхтянки відрізнялося від становища чоловіка хіба тільки тим, що "жінки при живих братах наслідували тільки четверту частину

батьківщини, материзну ж відбирали всю [26]. Цей виняток пояснюється тим, що за литовсько-феодалним законодавством володіння маєтностями завжди сполучалося з обов'язком військової служби.

На думку О. Левицького, виключення дочок від успадкування родових маєтків при живих синах "витікало із давньоруського поняття про первісну сімейну основу права наслідування" по чоловічій лінії [27].

Крім того, це виключення не було безумовним. Материнські маєтки, за О. Левицьким, дочки і сини успадковували в рівних частинах, а з батьківських дочки, скільки б їх не було, отримували в придане гроші і речі на суму, рівну вартості четвертої частини цих маєтків. Але якщо не було синів, дочки успадковували всі батьківські маєтки [28].

Другий Литовський статут 1566 р. чіткіше ніж перший розставив акценти на протиставленні шляхти і нижчих верств населення. Він вже позбавляв спадкових і станових прав жінок, "які за простих людей заміж ідуть" [29].

Тим самим, жінки вищих суспільних станів в зазначений період мали досить широкі спадкові права, на відміну від більшості країн Західної Європи, де будь-яка спадкова власність в руках жінки розглядалась як можливість росту рентабельності господарства чужого роду, а значить, була неприпустимою [30].

Показовим у цьому відношенні є запис, зроблений волинським шляхтичем Боговитином-Шумбарським в книзі замковій Луцькій у 1584 р. Згідно з цим записом, шляхтич з власної волі передає у спадок своїй дружині Єві Павловичівні всі свої маєтності і відсторонює всіх своїх родичів, позбавляючи їх права на отримання спадку [31]. Як видно з документів, така воля шляхтича не викликала супротиву з боку світських або духовних властей. А дочки Київського воєводи Ходкевича – Олександра і Анна, як свідчать документи книги гродської Луцької за 1603 р., вийшовши заміж і отримавши в придане більше того, ніж їм належало за законом, зреклися своїх спадкових прав на батьків-

*Парасковія Суліма.
З портрета XVIII ст.*

Дівчина-шляхтянка (XVII ст.) з акварелі Ю.Глоговського

Дівчина-шляхтянка в зимовому одязі (XVII ст.) з акварелі Ю.Глоговського

ські і материнські маетки [32]. Чоловіки-консерватори XVI ст. навіть вважали, що у вищих станах тодішнього українського суспільства жінки взяли над чоловіками рішучу перевагу, як тільки Литовський статут забезпечив майнові права жінок [33].

Строк повноліття ще в першому Статуті 1529 р. був визначений для чоловіків – 18 років, а для жінок – 15 років [34]. В третьому Статуті 1588 р. строк повноліття для дівчат був знижений до 13 років [35]. З цього віку дівчина не тільки ставала володаркою спадкового майна у випадку сирітства, але й могла мати окрему власність ще за життя батьків. Цю власність дівчина набувала шляхом розподілу майна з заміжними сестрами або ж отримувала в подарунок від батьків [36]. Майнові права незаміжньої дівчини були такі ж, як і неодруженого чоловіка.

Карні норми Литовського статуту запевняють цілковиту охорону життя жінки, її здоров'я, честі і особистої недоторканості. За Литовським статутом, "навязка" за поранення жінки і "головщина" за її вбивство стягувалась "совіто" вдвічі, і ця постанова Статуту стосувалася не одних лише шляхтянок, але й жінок простого стану [37]. Право брало під спеціальну охорону і вагітних жінок [38].

Зазначимо, що в литовсько-руському праві був встанов-

лений принцип вільного вибору жінки при вступі в шлюб, як, до речі, цього вимагало і давньоруське канонічне право.

Шлюб набував у правній свідомості значення договору і, разом з тим, таїнства у випадку церковного шлюбу. Останній не був обов'язковим навіть для весілля.

За Литовським Статутом, дівчина, яка вийшла заміж "без волі батьківської і материнської", а сирота – без волі рідних-опікунів, позбавлялася права на отримання посагу і втрачала спадкові маетки: 1-й Статут, розділ IV, арт. 11 і 12; 3 Статут, розділ V, арт. 8 і 9 [39].

Те ж саме загрожувало жінці-шляхтянці, яка виходила заміж за чоловіка "простого стану": 3 Статут, розд. V, арт. 12 [40].

Проте прямої заборони вступу в шлюб ні в першому, ні в другому випадку не було. Законність таких шлюбів, якщо вони заключались, очевидно, не викликала сумніву і нарікань з боку світських властей.

В 1566 р. княгиня Настасія Ружинська занесла до книги замкової Володимирської скаргу, в якій вказувала, що її дочка "самовольно, без відома матері вийшла заміж" за Яна Ганковського і разом з ним відібрала у княгині маєток в с. Роговичах. Якогось занепокоєння властей фактом самовільного одруження та порушення закону, як свідчать документи, не було [41].

Постанова про вільний вступ до шлюбу за 1 Статутом стосувалася лише жінок вищих суспільних станів, в другій і третій редакціях Статуту вона поширилась і на жінок "всякого іншого стану", див. 3 Статут, розд. III, арт. 39 [42].

В одному з "вінових" записів пошлюблений чоловік заявляв, що взяв собі дружину "за волею Божою й за учтивим старанієм моїм" [43]. Більше того, в шлюбі жінка була повновладною господаркою свого майна за життя чоловіка і після його смерті, аж доки вдруге не виходила заміж. Але й тоді спадкоємці чоловіка повинні були сплатити їй ту суму грошей, на яку "віно" було записане.

Дружина вільно розпоряджалася власними, успадкованими або набутими нею маєтками. В 1571 р. Катерина Василівна Поковська, уроджена княгиня Ружинська, видала "купчу" Івану Ворінському на всю частину маєтку, отриману нею у спадок від батька [44]. А княгиня Анна Масальська за борг в 150 литовських грошей в 1561 році, як свідчать документи Луцького гродського суду, застала свого чоловікові "дім свій власний отчизний нікому нічим не винний" [45].

Дружина мала ніким не обмежене право продавати, заставляти, передавати іншій особі або церкві своє рухоме і нерухоме майно, про що свідчать численні записи в актових книгах [46].

Жінки також мали право самостійно купувати різного роду

рухоме та нерухоме майно.

В 1561 році, як свідчать документи Володимирського гродського суду, княгиня Марія Юріївна Гольшанська видала визнаний лист про умови контракту на поставку жита для сплаву до Гданська князеві Олександрю Саигушку [47].

Жінки як шляхетного, так і міщанського станів могли від власної особи вступати в зобов'язання, видавати "правні листи", вести судові справи, для чого особисто з'являлися в суди, як світські, так і в духовні [48].

Серед жінок шляхетних станів було багато й таких, що мали потяг до ведення судових процесів. Жінки ні в чому не поступалися чоловікам і часто були серед них такі правознавці, які тілки те й робили, що їздили по судах і трибуналах, добре знали Статут та інші закони і розуміли всі тонкощі судової казуїстики та особисто, а не через повірених виступали в складних і важких процесах [49].

Жінки усіх суспільних станів мали право передоручати ведення судових справ як сторонній особі, так і власному чоловікові, якому жінка за законом повинна була давати формальну довіреність – "умоцований лист" [50]. В особистому архіві О. І. Левицького зберігається "Перелік змісту документів XVI ст. та окремі вирази з документів XVII ст." (Ф. 81 Од. зб. №27), в якому міститься запис про те, що Олена Вишинська – підвоядина Київська – 1646 р. передає право на "головщину" за вбивство свого першого чоловіка другому [51]. Такі довіреності, як зазначає О. Левицький, дуже часто зустрічаються в актових книгах того часу [52].

Приймаючи прізвище чоловіка, жінка шляхетного стану "утримувала і своє родове фамільне ім'я (і навіть титул) [53].

В значній кількості випадків заміжні жінки підписували документи дівочим прізвищем [54]. Більше того, серед шляхтянок і міщанок в зазначений період було поширене вживання своєї окремої печатки, на якій були вирізані її ім'я і герб. Цю печатку вона прикладала до різного роду виданих нею документів і записів [55]. Як свідчить запис, зроблений зем'янкою Марією Гуляльницькою у книзі гродській Луцькій 1572 р., вона "дала малжонку моему миллому пану Яцку Федоровичу Гуляльницькому сей мой лист з моєю печатю" [56].

Підкреслимо, що звичай вживання жінками привілейованих станів окремої воскової печатки також бере початок від часів Київської Русі [57].

Проте слід зазначити, що Литовський статут, який досить поблажливо ставився до більшості проступків жінок, визначав смертну кару тій дівчині (панні), яка була помічена в розпутному житті. Такий же вирок чекав і на заміжню шляхтянку за

порушення подружньої вірності [58]. За свідченням декрету Луцького гродського суду, занесеного в 1622 р. до книги гродської Луцької, Дем'ян Воронич і Міруша Резаковичева за розпусту були засуджені до смертної кари [59].

В той час як Литовський статут був писаним правом, а носієм його була держава, існувало ще й звичаєве право, носієм якого був народ. Польський історик Антоній І (А. Ролле), характеризуючи становище жінки на українських землях в зазначений період, писав, що обов'язкові для неї закони на Русі були ті ж, що й у Литві: як тут, так і там Литовський статут вважався кодексом, з яким треба було узгоджувати своє життя: але одна справа закон, а інша – звичай [60]. Якщо писане право завжди постає узагальнено-безвідносним, то звичаєве право зберігає живий відбиток світогляду народу, який його створив.

За Т. Єфименко, звичаєве право українського народу краще збережене від іноземних впливів і повніше відбиває риси давнього права [61]. В ньому більше символів і обрядів, в яких відчувається глибина старовина, більше термінів і понять, які в сучасній правосвідомості народу являються, так би мовити, відблиском дохристиянських поглядів та вірувань [62].

Дослідники звичаєвого права українського народу не раз

Марія-Магдаліна.
Мати І. Мазени
та її особиста
печатка
з купчої
1701р.

підкреслювали, яке велике значення має на Україні весільний обряд. До середини XVII ст. церковний бік шлюбу – вінчання – знаходилося на задньому плані народної свідомості. В XVI – першій половині XVII ст. шлюби нагадували простий договір між двома сторонами, які приймали певні умови і скріплювали їх або усно, або письмовим договором, що передував весіллю [63]. Цьому договору надавалося більше значення, ніж вінчанню, а невиконання його умов майже завжди вело до розладу весілля.

В документі 1616 р. жених згадував, що наречена його теща, вдова, "змовивши" за нього дочку свою, "руки даньєм оную обручила" [64].

В 1571 р. до книги гродської Луцької Костянтином Єловицем-Малинським була занесена заява, в якій він зобов'язувався "взять в жены" Марію Масальську [65].

Як свідчать документи Люстрації Барського староства 1565 р., інколи шлюбне право зводилося на українських землях до двох пунктів: "Коли певний чоловік звичаєм прикордонним, самовільним, візьме собі чиясь дівчину або вдову, або розведену за дружину і з нею забажає жити, в такому випадку дає три гривні на замок"; хто бажає дружину відпустити, або дружина чоловіка, то той, хто дає тому причину (привід), платить три гривні [66].

Таким чином, шлюби і розлучення укладались без участі церкви і навіть без участі світської влади. Останню лиш ставили до відома про домовленість, яка відбулася, та сплачували мито. З канонічної точки зору такі шлюби повинні були бути незаконними, але простий люд, а в деякій мірі і вищі класи південно-руського суспільства "зовсім їх такими не вважали", – підкреслював О. Левицький [67].

Тим самим, звичаєве право також виробило погляд на шлюб, як на договір, який вільно укладається і вільно розривається з волі молодих. А щоб такий договір набув в очах суспільства законну силу, необхідно було публічно провести віками встановлений ритуал, який розпадався на два акти. Перший – передчасний – "змовини" та "заручини" і другий – "весілля", що супроводжувався традиційними обрядами, які склалися в дохристиянські часи і символізували релігійне освячення шлюбу.

Структура сім'ї в епоху раннього середньовіччя і її внутрішня організація складалася під впливом християнства. Тим самим, розвиток сімейно-шлюбних відносин і статус жінки в сім'ї регулювалися як нормами язичницького світобачення, так і християнської моралі. Однак язичницькі традиції в сімейно-шлюбних відносинах зберігалися ще протягом значного періоду [68].

Основу церковної концепції сім'ї складала теза про святість

шлюбу [69]. При цьому сам шлюб розглядався, як нездоланне для простого мирянина зло, якого не можна уникнути.

Влада чоловіка над жінкою трактувалася церквою як закон, який відповідає ієрархічності побудови станової держави: "дружинам глава чоловік, чоловікові – князь, а князю – бог" [70].

В свідомості середньовічного чоловіка образ ідеальної дружини офіційна церковна ідеологія намагалася утвердити через повчання та висміювання недійшлих чоловіків.

Однак в реальному житті питання про шлюб і сімейну владу часто вирішувалося всупереч церковним догмам. Літописці відзначали випадки, коли в княжій сім'ї дружина "владяще мужем". В учительній літературі не раз згадувалося, що ситуація, коли чоловіки "градами владеючи, а женам работаючи", була досить розповсюдженою на Русі [71].

Мікроклімат в давньоруській сім'ї, з точки зору авторів численних повчань, залежав насамперед від жінки: "Подобаст жене мужа своего нести аки главу на плечах, а муж жену свою – аки душу в теле" [72].

Літературні пам'ятки того часу доносять образи багатьох жінок – добрих товаришок своїх чоловіків [73].

Структура української сім'ї в період з XII по першу половину XVII ст., як і її внутрішня організація, складалася, головним чином, під впливом народної традиції ставлення до жінки та жінки-матері і в деякій мірі християнства, що "поступово, але настійливо розвивалось" [74].

Слід погодитися і з твердженням сучасного російського історика М. Новикова, який вважає, що становище жінки в сім'ї та суспільстві ніколи не визначалося релігією [75].

Правильність такого висновку підтверджується, з одного боку, наявністю в сімейно-шлюбних відносинах кінця XVI – першої половини XVII ст. значної кількості пережитків минулих часів [76], а з другого, прагненням церкви підкорити сферу сімейно-шлюбних відносин нормам християнської моралі, як це сталося в більшості країн тогочасної Європи, де церква повністю підкорила своєму впливові сферу сімейно-шлюбних відносин. Ні звичай, ні законодавство, ані церква не бачили в жінці повноправного члена суспільства. Домініканський монах Миколай Байард писав, що "чоловік має право карати свою дружину і бити її для її виправлення, бо вона належить до його домашнього майна" [77].

Європейська жінка проводила свої дні, сидячи за рукоділлям, і показувалася стороннім чоловікам лише в урочистих випадках [78]. В Польській державі кінця XV – початку XVII ст. становище жінки також було фактично нерівноправним. Укладення шлюбу регулювалось виключно нормами канонічного права,

причому оформлення шлюбного союзу полягало, головним чином, в проведенні релігійного обряду вінчання. Канонічне право регламентувало і сімейно-шлюбні відносини.

Католицька церква не приховувала свого різко негативного ставлення до жінки. Значний вплив церкви на сім'ю, суспільство і державу обумовлював понижене становище жінки в середньовічній Польщі. Шляхетська вольність ніяк не впливала на емансипацію жінки з-під влади чоловіка.

В польській середньовічній сім'ї панівне становище займав чоловік – батько, чоловік, брат. Дружина знаходилася під владою чоловіка, який управляв справами, і без його дозволу не мала права розпоряджатися навіть своїм рухомим майном [79].

В Московській державі жінка, за визначенням М. Костомарова, була постійною невольницею, від дитинства і до могили. Ставши дружиною, жінка не мала права вийти з дому без дозволу чоловіка, навіть тоді, коли йшла до церкви. Їй дуже рідко дозволялось мати вплив на виховання своїх дітей, які цілком були під владою чоловіка. Жорстоке биття жінок було узаконене "Домостроем", який людяно радить не бити дружини кулаком в обличчя, по очах, не бити її взагалі залізним або дерев'яним знаряддям, аби не скалічити або не допустити скинення дитини, якщо вона вагітна.

Натомість "Домострой" вважав, що бити дружину батогами і розумно, і боляче, і страшно [80]. Це моральне правило проповідувалось православною церквою навіть російським царям. Під час вінчання митрополити і патріархи читали повчання про беззастережну покірність дружини чоловікові [81].

В селянському побуті жінка хоча й була повністю безправною рабинею, яка виконувала тяжкі селянські роботи, проте тут її не тримали під замком.

Усталені поняття жіночої неповноцінності значно вплинули і на юридичні поняття московського суспільства XVI – середини XVII ст. про майнові права жінки та на відношення подружжя до майна.

В зв'язку з пануючою владою чоловіка була санкціонована його юридична та майнова гегемонія.

В Московській державі, яка пішла типовим для тогочасної епохи шляхом узурпації влади в державі і в значній мірі розвитку деспотії, жінка, поступово втративши всі свої права, перетворювалась на деталь хатнього інтер'єру.

На відміну від католицької Польщі і православної Московської держави, жінка на українських землях була досить непригніченою. В українському суспільстві XVI – першої половини XVII ст. вона практично не знала ні католицької зневаги, ні московського рабства і "теремного заточення" [82].

В указаний період суспільний стан української жінки-шляхтянки був зовсім подібний до чоловічого і відрізнявся хіба тільки тим, що жінки при живих братах успадковували тільки четверту частину батьківщини [83].

Українська сім'я базувалася на принципах рівноправності подружжя, а українська церква, визнаючи жінку значимою одиницею суспільства, цього не заперечувала [84]. Чоловік в українській сім'ї не був паном, власником жінки та дітей, як це було в тогочасній Польщі та Московській державі, а тому не мав права їх ні продавати, ні заставляти [85]. Дружина була для чоловіка не слугою, рабинею, а товаришкою чоловіка, з яким вона ділила батьківську владу над дітьми, які також не були власністю тільки батька.

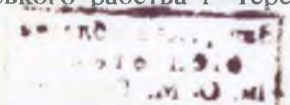
Литовський статут, що був діючим законодавчим актом на українських землях до середини XIX ст., дуже мало обмежував жіночу дієздатність.

Дівчата, залишаючись ще в батьківському домі по досягненні "дорослих літ", тобто громадянського повноліття, користувалися широкою правосильністю [86].

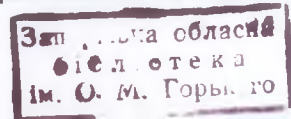
Зазначимо, що на українських землях головне місце в шлюбах належало не церковному вінчанню, а договорам і весіллю, що підтверджує певну "декоративність" християнства в Україні в зазначений період [87]. Християнство, на наш погляд, входило в сімейно-шлюбні відносини лише в такому обсязі, який не сковував свободи особистості. Весільні договори встановлювали посаг нареченої та "віно", яке повинен був дати їй чоловік. Чоловік зобов'язаний був внести вдвоє більшу суму грошей, ніж та, на яку призначався посаг [88].

Феодосія, дружина фастівського полковника Семена Палія

0849465

Обов'язкове "віно" робило жінку матеріально незалежною від чоловіка за його життя і забезпечувало жінку у вдовуванні. Стосовно права власності, жінка була ні від кого не залежною і вважалася вільною господаркою свого добра, про що свідчать численні акти дариння, передачі в користування іншим особам та застави приватної власності, що належала жінкам, які були укладені жінками з їх власної волі [89].

Жінка мала право вільно розпоряджатися усім майном, яке вона приносила від своїх батьків. Так, шляхтянка Ганна Добринська занесла до книги гродської Луцької дарчий запис, за яким передавала третю частину своїх родових маєтків своєму чоловікові в подяку за його любов і турботу про неї, як зазначила авторка документа [90].

В 1561 р. княгиня Анна Масальська за борг в 150 кін застала своєму чоловікові "дім свій власний отчизний нікому нічим не винний, що знаходиться в замку Луцькому"... [91]. Більше того, принесене удвоє забезпечувалось на маєтностях чоловіка, і жінка, як свідчать численні документи, знову ж таки вільно і самостійно розпоряджалася цим майном.

Зем'янин Остафій Короваєвич-Селецький заніс до книги замкової Луцької виновий запис, в якому забезпечує своїй дружині "віно" "у двойної сумме против приданого" [92]. А княгиня Марина Дмитрівна Буремська записала в дар своєму чоловікові все своє придане [93]. Жінка-шляхтянка була повновладною господаркою усього майна як за життя чоловіка, так і після його смерті, аж доки вдруге не виходила заміж. Проте і в цьому випадку спадкоємці чоловіка повинні були сплатити їй ту суму грошей, на яку "віно" було записане [94].

В XVI – першій половині XVII ст. на українських землях був поширений і такий фантастичний для тогочасної Московської держави і для середньовічної Європи звичай, як розлучення. Розлучалися не лише з причин, які допускали церковні статuti, але й через незгоду в подружжі і навіть через втрату довіри та любові або хронічну хворобу одного з членів подружжя, про що свідчить ряд документів.

Зазначимо, що розлучення відбувались, в основному, через подання обоюдної "протестації" з забезпеченням матеріальних умов та прав дітей.

В 1564 р. панною Марією Борзобогатівною Красньою до книги замкової Луцької було внесено запис "об умовах добровільного розірвання шлюбу її з п. Яцком Добрилчицьким з наданням обом сторонам права вступу в нові шлюбні союзи", а також про подальшу долю їхніх дітей [95].

Зем'янка Петровська, як свідчить занесений нею в 1594 р. до книг гродських Луцьких запис, після розлучення з чоловіком

знищила "дарственні записи", зроблені ним на грошову суму, і зобов'язувалась не вимагати від нього свого приданого [96].

А запис, занесений до книг гродських Володимирських у 1581 р., розповідає про розлучення Януша Глинського з дружиною перед гродським урядом і "передачу сє в супружество другому лицу" [97].

Як свідчать документи, в 1609 р. відбувся обряд розлучення Януша Нада і Анни Єдаковської, які з'явилися до свого пана і запросили свідків та возного від уряду гродського. Януш заявив при свідках, що він добровільно звільняє дружину від "малженства", так як і дружина його Анна також "вольним учинила його від стану малженського" [98].

Подібні записи були досить розповсюджені і являються, на наш погляд, скоріше правилом, аніж виключенням.

Після всіх формальностей, пов'язаних з розлученням, чоловік і жінка могли вступати в нові шлюби.

За польським істориком Антонієм І, жінка на українських землях могла і після шлюбу одержати свободу – їй залишалось "розлучення у формі юридичного довічного розриву з чоловіком і можливість нового одруження вже на власний вибір і смак [99].

Зазначимо, що для розлучення вінчаних потрібна була санкція духовного суду. Так, пані Раїна Русиновна занесла до книги гродської Луцької заяву про те, що вона в строк з'явилася до суду духовного у справі про її з чоловіком розлучення [100].

Антоній І вважав, що "розлучення були найзвичайнішим явищем тогочасного українського життя [101]. Однак, на наш погляд, це явище не було настільки поширеним, аби перетворитися на буденне, звичайне. Це підтверджує і висновок, зроблений О. Левицьким: "В актових книгах розлучні справи зустрічаються не густо, ми спромоглись вишукати не більше як кільканадцять справ" [102]. Це свідчило про те, що люди розлучалися не абияк, а "з розвагою, з повним розумінням поважності такої речі і тільки тоді, коли вважали розлуку за річ неминучо-потрібну" [103].

Унія, а пізніше і латинська обрядовість не змогли викоринити, а лиш ускладнили розлучення. В середовищі простого народу, який сповідував православ'я, розлучення утримувалися до кінця XVII ст. [104].

Розірвання шлюбу з ініціативи жінки теж було звичайним для тогочасної України явищем [105].

Після розлучення і чоловік, і жінка мали право взяти новий шлюб [106].

Зазначимо, що звичай розлучення, який існував на українських землях в XVI – першій половині XVII ст., бере свій

Українська селянка
за Г. Калішським

початок у давньоруському праві. Із свідчень Київського Митрополита Іоанна II знаємо, що вже за його часу можливі були "розпусти" – "розводи", цебто розв'язання шлюбів, а це вказує на правне забезпечення жінки [107].

Звичай розлучення для всіх верств тогочасного суспільства існував лише на українських землях. Для католицької Європи подібне явище, за умови панування релігійного світогляду, було не-реальним.

Серед непривілейованих верств населення становище жінки в сім'ї теж не було приниженим. Жінка-селянка мала право ініціативи як в укладенні шлюбу, так і в розлученні [108]. В заміжжі вона мала виняткове право розпорядження своїм посагом. Право дружини на володіння приданим не розчинялося, як це

буває при майновій спільності, у правах чоловіка, а, навпаки, чітко усвідомлювалося та визнавалося в свідомості народу і завжди знаходило визнання в суді, про що свідчить цілий ряд документів.

В документах "Архива Юго-Западной России" зберігається дарчий запис Палагеї Яківни Кропотчанки, в якому говориться, що остання дарує чоловікові "принадлежащие ей части" в кількох маєтках [109]. А з другого запису, занесеного до книг гродських Луцьких в 1572 р. Катериною Басарабівною, дізнаємось, що вона подарувала чоловікові все своє рухоме майно [110].

Особливістю українського приданого жінки була унікальна юридична конструкція, яка побутувала лише в українському звичаєвому праві, – материзна [111]. Материзна – це нерухомість або, частіше, наділ землі, яка ніколи не входила в загальносімейне майно, не ділилася між окремими членами сім'ї, а передавалася у спадок лише по жіночій лінії і становила, таким чином, окремий жіночий юридично-майновий інститут.

Бідні й багаті заміжні жінки різуче відрізнялися від відомих

приїжджим мандрівникам московських і європейських жінок. Французький інженер Гійом Боплан навіть присвятив традиціям, пов'язаним з жінками, три розділи свого "Опису України". Про домашнє життя і господарність жінок він писав, що жінки прядуть льон і вовну, тчуть для свого вжитку полотно і сукно [112].

Арабський мандрівник П. Алепський, що побував на Україні в 1654 і 1656 рр., зауважив, що київські жінки "гарно повдягані, зайняті своїми справами, ніхто не кидає на них нахабним оком" [113].

Член шведського посольства К. Я. Гільдебрандт підкреслював у своїх нотатках, що "козацькі жінки теж такі відважні, підпивають доброго хмелю, заглядають до чарки, а працювати кажуть чоловікові" [114].

Воля і повноправність української жінки надавали їй характер сили і енергії, невідомий у тих країнах, де жінка була невільницею чи "іграшковою лялькою".

Хоча, на думку О. Єфименко, сімейний союз того часу був німецьким і в атаку на нього нерідко переходила жінка з користі чи честолюбства, проте аналіз документів Луцького і Володимирського гродських судів та "Архива Юго-Западной России" доводить, що шлюби на українських землях в зазначений період були, як правило, досить міцними. Відносини подружжя характеризувалися рівноправністю, теплотою й товариськістю, про що свідчать документи численних дарчих записів жінок. Вони часто дарували чоловікам своє нерухоме і рухоме майно з вдячності за любов і турботу, за вірність і добре ставлення, а не з примусу [115]. Більшість з них закінчується юридичною формулою, яка пояснює причину даріння: "Мужу своєму в знак щирої любові до нього і пошани за таку ж любов з його боку" [116].

Значна кількість дарчих записів жінкам занесена до актових книг чоловіками. В цих записах говориться, що чоловіки також

Княгиня Беата Острозька,
дружина Іллі з роду
Острозьких.
З олійного портрета XVI ст.

дарують дружинам майно в подяку за "подружню любов і вірність" [117].

В дарчому записі, виданому в 1546 р. паном Миколаєм Юрійовичем Осмиловичем дружині своїй княжні Ганні Романівні Любецькій, говориться, що маєток с. Свержно передається їй "в подяку за подружню вірність її, а одночасно і за те, що вона, будучи ще нареченою Осмиловича, позичала йому гроші і робила йому подарунки". Подібні записи в зазначений період були досить поширеними.

Аналіз виявлених документів переконує, що в поле зору все-таки частіше потрапляли винятки, ніж приклади звичайного буденного життя, тобто норма.

Проте і сімейні чвари, і розлучення, як свідчать документи актових книг, часто проходили без принизливих звинувачень і образ. Через те всі розлучні листи, як зазначає О. Левицький, які "нам довелось читати, проймає якийсь теплий братерський миролюбивий дух" [118].

Часто записи, занесені до актових книг жінками, супроводжувались такими звертаннями: "малженку моему милому пану..." [119]. Чоловіки також супроводжували свої записи не менш красномовними виразами поваги до жінки: "Вона мені товаришом, а не слугою була" [120]. Зазначимо, що подібні звертання до дружини чи матері побутували в зазначений період і в спістолярному стилі. Так в листі, що його наводить історик В. Заруба, написаному охоческомонним полковником І. Новицьким до дружини, говориться: "Миланія, милая пані, малжонка моя" [121].

Однак в брутальні часи середньовіччя вад в українському суспільстві було значно більше, ніж чеснот. Жінки ні в чому не поступалися чоловікам і часто нарівні з ними творили багато зла.

Негативні типи українських жінок XVI – першої половини XVII ст. відзначаються багатством і різноманітністю. Серед жінок тодішньої шляхти були й такі, що відповідно до звичаїв своєвільності ціле життя проводили в безперервних нападах на маєтки сусідів, а то й родичів, руйнували замки, грабували маєтності, відбивали напади ворогів, не слухались ні сеймових, ні королівських наказів [122]. Звичайно, такими розбоями займалися тільки деякі магнатки, що мали своє військо, решта займалася сварками з сусідами та судовою тяганиною.

Участь жінок у військових діях разом з чоловіками і керівництво чоловічими військовими підрозділами було звичайним явищем для тогочасного українського суспільства і не викликало якоїсь бурхливої реакції з боку чоловіків. Спільна боротьба чоловіків і жінок за виживання в умовах степу і захист родинного вогнища формували в людях поняття незалежної особистості.

Найвищі чоловічі інтенції – честолюбство, звитяга, сміливість – завжди мали простір для цілковитого втілення на татарських кордонах і на Січі, а відтак вони не були спрямовані на боротьбу за панування в сім'ї. Постійна відсутність чоловіка давала жінці достатньо свободи для самовираження.

Повне небезпек життя змушувало жінку не лише ставати на захист родинного вогнища, але й займатися веденням господарства, питаннями домашньої економіки.

Виконання значної кількості складних господарських справ було неможливе без повноправного спілкування з членами громади. А кожний член громади, за народним поняттям, був "сам по собі". Він – незалежна особа, самобутній власник. Його обов'язок відносно громади зумовлений зв'язком між її членами для взаємної безпеки і вигоди кожного [123].

Таким чином, жінка ставала значимою одиницею в системі економічних і соціальних зв'язків тогочасного українського суспільства.

В умовах правової дієздатності і майнової незалежності в сім'ї, коли майно жінки не зливалось з майном чоловіка і члени подружжя володіли майном роздільно [124], економічна дієздатність жінок не викликала нарікань ні з боку чоловіків, ні з боку влади чи церкви.

Розглянемо цю проблему докладніше. Важливо, наприклад, вияснити: чи вступала жінка-шляхтянка в економічні стосунки з доброї волі чоловіка, шляхом домовленості з ним, чи з власної волі, незалежно від волі чоловіка.

Зазначимо, що в пам'ятках XVI – першої половини XVII ст. маємо значну кількість свідчень про володіння і розпорядження жінками шляхетного стану нерухомим майном.

Важливо підкреслити, що юридичний бік ситуацій, описаних в документах, має обґрунтування в законодавчих актах Литовського статуту, який підтверджує правову дієздатність жінок привілейованого стану як при передачі у володіння чи продаж, так і в придбанні нерухомості. Свідченням тому є численні акти даріння приватної власності, вчинені жінками. Волинська зем'янка Ганна Добринська подарувала третю частину свого нерухомого майна чоловікові своєму Андрію Добринському в подяку за його любов і турботу про неї [125]. Галена Крутова подарувала чоловікові не лише маєтності, але й рухоме майно та певні суми грошей [126]. Зафіксовані факти даріння жінками виданого їм чоловіками "віна" [127], маєтностей, які забезпечували вартість приданого жінки.

Хоча не виключено, що деякі дарчі записи було зроблено жінками з примусу або "обманним" шляхом, однак, ці випадки були скоріше "нормальним" явищем тогочасного суспільного жит-

тя, аніж нормою. В тогочасному українському суспільстві поведінка людини була "нормальною" лише за умови слідування загально визнаним зразкам і неухилення від раз і назавжди встановленого канону. Такі зразки набували силу нормальних еталонів, і "відхід від них розглядався не тільки як засуджувачий, але й часом як правопорушення" [128].

Слід погодитись з твердженням Й. Хойзінги, який вважав, що в епоху середньовіччя все те, що устоялось, "завоювало в житті значне місце, все, що набуло певної форми, вважалося правильним" [129]. В зазначений період чоловіки "досить шанували своїх жінок і уважали їх за рівних собі" [130]. В документах XVI – першої половини XVII ст. традиційною була формула "порадившись з малжонкою своєю милою" [131], а в документах, внесених до книг від імені жінок, обов'язково зазначалося: "за власною волею моєю" [132]. Сказане вище демонструє необхідність згоди жінки при укладанні юридичних документів, а отже, і її правову та соціальну значимість.

Цікаво, що жінка після смерті чоловіка мала право розпорядження записаним їй "віном". Шляхтянка Богдана Семашківна в своєму дарчому записі, занесеному в книгу гродську Луцьку, зазначає, що дарує своєму другому чоловікові Григорію Воловичу "віно", записане їй першим чоловіком, князем Янушем Четвертинським [133]. Подібні дарчі записи жінок на користь своїх чоловіків серед документів актових книг досить розповсюджені [134].

Проте жінки шляхетного стану могли дарувати своє нерухоме майно навіть далеким родичам. Так, шляхтянка Палагея Богданова подарувала своєму синові Микиті Сербину 3-ю частину свого маєтку [135]. А княгиня Ганна Масальська занесла до книги гродської дарчий запис на користь свого зятя. За цим записом княгиня подарувала йому все своє рухоме і нерухоме майно, а до того ще й своє "віно", записане їй померлим чоловіком [136].

Тобто "віно" за розпорядженням дружини померлого, без його згоди і його родичів, передавалось у повну власність родича розпорядниці.

Богдана Федорівна, уроджена Четвертинська, подарувала своїй племінниці Федорі Федорівні Загоровській 3-ю частину дворища на Волині [137]. Та ж Богдана Федорівна, княгиня Четвертинська, заносить до актових книг і дарчий запис (на випадок смерті), за яким дарує вже племінникові свого чоловіка, як бачимо, ще дальшому родичеві, своє нерухоме майно [138].

Найбільш цікавими в плані вияснення самостійності і незалежності процесуальних дій жінки є дарчі акти, які засвідчували передачу нерухомого майна жінок на користь церков та монас-

тирів. До цієї групи входять три види дарчих актів, зроблених жінками. Це, по-перше, дарчі акти, зроблені з волі померлих або загиблих чоловіків чи родичів. Спільні з чоловіком або батьком "офіри" – дарунки. І цілком самостійні дії жінок, зроблені з власної волі. Раїна Могилянська, вдова Михайла Вишневецького, по смерті його не лише підтверджує фундації чоловіка на Густинський і Лядинський монастирі, але й сама фондує Мгарський монастир під Лубнами [139]. Наприкінці XVI ст. при церкві Успенія в Почаєві засновує монастир Анна Гойська, дружина земського Луцького судді [140].

Н. Полонська-Василенко підкреслює, що в пам'ятнику Києво-Печерського монастиря згадано багато жінок, які вносили свої офіри [141].

Нарівні з дарінням існувала ще одна форма відчуження нерухомості і рухомості – це передача в користування. Вдова чернігівського скарбника Катерина Угорницька передала свої землі Києво-Печерському монастирю [142].

Свобода у розпорядженні майном цим не обмежувалася. Жінка могла подарувати чи передати власність взагалі в чужі руки. Характерним в цьому відношенні є факт, коли магнатка Катерина Замойська, вдова київського воєводи Томаша Замойського, передала на початку XVII ст. Маську Гдешинському маєтку за службу [143]. Зазначимо, що значна кількість дарчих записів, зроблених жінками привілейованих станів, пояснюється перш за все наявністю у них значної кількості власного нерухомого майна і значних грошових сум. Значну кількість актів, пов'язаних з продажем чи купівлею нерухомого майна, складають купчі, видані жінками шляхетного стану [144].

Магнатка Софія Карабіївська продала в 1640 році містечко Вчорайше Томашу Замойському [145].

Часто жінки продавали нерухомість спільно з чоловіками

Раїна Могилянська, княгиня Вишневецька (1589-1619) - двоюрідна сестра Петра Могили, засновниці Мгарського та Густинського монастирів

[146] або разом з родичами-чоловіками чи дітьми [147]. Княгиня Ганна Андріївна Сангушковичева-Коширська разом з братом, князем Олександром Сангушковичем-Коширським, продала с. Підгаєць [148]. Очевидно, княгиня володіла цим майном спільно з братом.

Наведені факти підтверджують, що жінки мали право продажу нерухомості не лише після смерті чоловіків, коли ставали повновласними хазяйкама майна, а й за їх життя.

В документах зустрічаються непоодинокі випадки не лише продажу, а й вільної купівлі нерухомості жінками привілейованих станів.

Отже, дієздатність жінок шляхетського стану в укладенні актів даріння, продажу та купівлі нерухомого майна не викликає сумніву.

Крім того, актові документи дають можливість визначити ще одну форму розпорядження майном. Маємо на увазі укладення жінками актів обміну та розподілу нерухомого майна. Так, в 1570 р. відбувся обмін маєтками між Палагеєю Гулевичевою і Василем Гулевичем [149].

Зафіксовано і непоодинокі приклади розподілу майна за участю жінки або кількох жінок. Запис, занесений в книгу гродську Луцьку в 1570 р., засвідчує умови розподілу нерухомого майна між княжною Ганною Матвіївною Четвертинською і дружиною її померлого брата [150]. Катерина Василівна Поковська, уроджена княгиня Ружинська, продала в 1571 р. частину батьківського маєтку, отриману нею після його розподілу з сестрами [151].

Операції розподілу і обміну нерухомого майна були досить поширеними, адже вони давали можливість "округлити" розкідані маєтки, зосередивши їх в одному районі. Жінки-шляхтянки брали в таких операціях досить активну участь. До питання про правову дієздатність жінок в сфері збуту нерухомого майна відноситься реалізація їх права на заставу нерухомості. Так, шляхтянка Федора Боговитовна Загоровська в 1572 р. віддала в заставу Лєонарду Гуровському половину свого маєтку [152].

В аналогічних операціях брала участь і княгиня Ганна Богданівна Масальська, яка в 1561 році за борг 150 кіп литовських грошей заставила своєму чоловікові, князю Андрію Масальському, "дім свій власний отчизний нікому нічим не винний, що знаходиться в замку Луцькому"... [153].

В 1570 році княгиня Ганна Масальська вже разом з чоловіком Андрієм Петровичем Масальським заставили двір і села [154]. А ще пізніше, в 1571 році, вона заставила ще й свій двір та кілька сіл [155].

Проте в 1569 р. володимирський вїйт Михайло Васильович Дубницький передав у заставу своїй дружині Тамилі Данилівні

Попелевичевій Володимирське вїтвство [156]. А Прокіп Матвійович Угрицький заставив своїй дружині Орині Болбасівні в 1555 р. своє село Котчичі [157].

В документах застави не знаходимо будь-яких обмежень прав жінок шляхетного стану на передачу в заставу і взяття в заставу належного їм нерухомого майна.

Питання про правосильність і дієздатність жінок шляхетного стану охоплює і сферу придбання нерухомого майна у власність: це отримання в подарунок, купівля, отримання в якості посагу або спадку. А крім того існував ще один досить поширений в зазначену епоху, вид придбання нерухомості – захоплення.

Серед документів, які відображають акти отримання жінками нерухомості, дарчі записи найбільш поширені.

Виявлено цілий ряд дарчих записів, які відображають акти отримання жінками нерухомості. Найбільш типовими є такі, що ніяк не обмежують жіночу дієздатність. Так, шляхтич Миколай Юрійович Осинівський в 1546 р. заніс до книги земської Луцької дарчий запис, виданий дружині, княгині Ганні Романівні Любецькій, на маєтність [158]. Шляхтич Ян Якубович Монтовт-Коблинський заніс до книги гродської Луцької дарчий запис на маєтності на користь своєї ще малолітньої дочки Ганни [159]. Шляхтич Шевовський подарував своїй дружині 2/3 родових маєтностей за любов і вірність [160].

Цікаво, що і король Сігізмунд-Август видавав шляхті грамоти, в яких підтверджував чинність дарчих записів, зроблених на користь жінок-шляхтянок. В 1558 р. таку грамоту отримав шляхтич Михайло Козинський в підтвердження його дарчого запису дружині Марії Юрїївні на нерухоме майно [161].

Більшість дарчих записів була зроблена без будь-яких обмежень жіночої дієздатності, проте не виключені були й дарчі записи з формулюваннями такого типу: "дарчий запис на право володіння після смерті дарувальника" [162].

Серед документів, які засвідчують акти передачі нерухомого майна жінкам, є й такі, що виражають пожалування. Так, князь Федір Ярославич віддав своїй служниці Святохині Щєпині два дворища в с. Єрловичах на Поліссі [163].

Ще однією формою передачі нерухомості був запис нерухомого майна в дожиттєве користування жінок [164].

Проте найбільш поширеним способом придбання нерухомої власності жінками було отримання її в посаг, успадкування після смерті чоловіка, батька або родичів та отримання "віна" від чоловіків. Чоловіки таким чином забезпечували на своїх маєтностях вартість посагу дружини і передавали в її власність частину своїх маєтків. "Вінові" записи стають типовими для актових книг цього періоду [165]. А деякі з них навіть доповнені

зворотнім дарчим записом дружини, яка повертає чоловікові записане їй "віно" [166].

Цікаво, що в той час західні сучасниці українських жінок отримували придане частіше всього у вигляді грошових сум чи рухомого майна. В українських документах є немало прикладів отримання жінками, в якості посагу, і нерухомої власності [167]. Жінка мала право самостійно розпоряджатися своїм "віном" і успадкованим від батьків майном.

Зазначимо, що на Україні право дружини на посаг не розчинялося, як це буває при майновій спільності, у правах чоловіка на володіння сімейним майном. Навпаки, це право чітко усвідомлювалося народом і завжди знаходило підтримку та визнання в суді [168].

Явища дієздатності жінок привілейованого стану у розпорядженні нерухомим і рухомим майном сягають корінням часів Київської Русі [169].

Значний інтерес при дослідженні дієздатності та правосильності жінок шляхетного стану в сфері придбання нерухомого майна становить захоплення і привласнення майна. Як свідчать документи, захопленням землі і маєтків у власність позначаються дії зем'янки Михайловської, княжни К. Ружинської та інших [170]. Хоча подібні вчинки і вважалися протиправними, проте "заїзди" жінок в чужі маєтки та привласнення маєтностей були явищами досить поширеними у тогочасному українському суспільстві, а жінки ні в чому не поступалися чоловікам. В 1560 р. князь Дмитро Олександрович Буремський заніс до актових книг скаргу на вдову Михайла Свинського Федору Федорівну про спустошення маєтку [171]. Подібними заїздами займалась значна кількість жінок-шляхтянок, самоправство в тогочасному українському суспільстві, відмови виконувати вимоги влади і навіть накази короля були досить поширені серед жінок шляхетного стану [172].

Серед різноманітних способів отримання жінками привілейованого стану прав на нерухому власність необхідно відзначити і участь дружин та вдів великих феодалів у процесі колонізації земель [173].

Отже, майнові права і становище жінок, які належали до привілейованого стану, були досить міцними і регулювались нормами, закріпленими світським середньовічним законодавством та звичаєвим правом українського народу. Майнові права і становище жінок, які не належали до привілейованого стану, теж ґрунтувались на подібних засадах, адже чітко вираженого станового розмежування в українському суспільстві в зазначений період не було. Тим самим реалізація цих прав і свобод відбувалася на рівні, відмінному від рівня жінок привілейованого

стану. Жінки непривілейованого стану, маючи як і жінки-шляхтянки досить широкі майнові права, реалізували їх в своїх можливостях і на своєму рівні.

Жінки непривілейованого стану так же вільно користувалися своїми майновими правами, проте на меншій території і в менших об'ємах. Сферою їх впливу була в основному дрібна торгівля. Серед документів актових книг маємо значну кількість свідчень про участь жінок усіх станів в торгових відносинах тих часів. Так, в 1565 р. міщанка із м. Торчина закупила на ярмарку в м. Берестечку для шорної справи 6 козячих і 4 волячих шкіри [174]. А Мар'яна Олександрова Гусиковська з Гусятина занесла до актових книг скаргу від свого імені на Мацея Летневського про привласнення грошей за продаж її волів [175].

Маємо підстави стверджувати, що жінки вступали в торгово-економічні стосунки і вирішували їх за власною ініціативою, без участі чоловіків.

В 1561 р. княгиня Марія Юрївна Гольшанська видала "визнаний лист" про умови контракту, укладеного з князем Олександром Сангушком на поставку жита в Устилуг для сплаву до Гданська [176].

Таким чином, жінка-шляхтянка не лише брала участь в укладенні контракту, за яким брала на себе певні зобов'язання, але й була учасницею міжнародної торгівлі, бо Гданськ в зазначений період був одним з найважливіших портів, через які в Європу експортувались різні товари.

Документи фіксують значну кількість фактів участі жінок в торгово-економічних зв'язках [177]. При цьому жінки-шляхтянки вели торгівлю самостійно, окремо від чоловіків, через своїх довірених осіб.

Жінки вищих суспільних станів цілком самостійно і досить інтенсивно вели торгівлю виробленими у власних маєтках чи в маєтках підлеглої шляхти товарами, що користувалися попитом як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках.

Найбільш поширеною і популярною серед жінок непривілейованих станів була дрібна торгівля. В середині XVI ст. тільки у м. Крем'янци було 70 крамниць, в Луцьку – 40, у Холмі – 20 [178]. В цих крамницях більше порядкували жінки. Адже українська жінка, в силу природних своїх якостей, підприємливості і бойовитості, була більш спиритною торговою, аніж повільний в рухах і думках чоловік.

Іноземні мандрівники не раз відзначали здібності українських жінок до комерційної справи і значну їх свободу та дієздатність в питаннях торгівлі. Відомий арабський мандрівник П. Алепський, який побував на Україні в 1654 і 1656 роках, писав, що

Є. Жоравко з Новгород-Сіверського.
Художник І. Паєвський (XVIII ст.)

нів не лише досить швидко освоїли цей вид діяльності, але й досягли значних успіхів.

"жінки продають на гарних базарах і в розкішних крамницях матерії, які забажаєте, соболі й інше" [179].

Ще один мандрівник У. Вердум, який у 1670-1672 р. відвідав Україну, зауважував, що у Львові зустрів "порядну жінку, котра, коли я щось хотів у неї купити, вміла мені сказати чемний комплімент у латинській мові і вміла висловитися в дуже піддесливих виразах" [180].

Саме завдяки цим якостям жінок і наймали торгувати крамом. Інколи жінки займалися торгівлею разом з чоловіками і найманими робітниками у власних крамничках.

А з розвитком на українських землях торгівлі спиртними напоями та шинкарства, жінки непривілейованих ста-

ЖІНКА І КОЗАЦЬКЕ ПРАВО

Довгий час в історичній науці ґрунтовних досліджень становища жінки в козацькому суспільстві не існувало. Ця проблема, як правило, зводилася до славнозвісного козацького аскетизму – відречення козацтва від сімей, жіноцтва і концентрації всієї їхньої розумової та фізичної сили на військовій справі.

Більше того, у безшлюбності, насмішкувато-парубочому трактуванні прекрасної статі історики вбачали зверхнє ставлення козаків до жіноцтва, а то й зневагу. Проте ставлення українського козацтва до жінок не було таким однозначним, як це видається на перший погляд.

В період, обмежений XVI – першою половиною XVII століття, суспільне життя на українських землях нормувалося положеннями звичаєвого права, Литовськими статутами, Магдебурзьким і канонічним правом, а також актами королівської влади.

Однак козацьке право досить відрізнялось від існуючого. За твердженням І. Каманіна, козаки "утримували давньоруське право" [1]. Академік О. Левицький також вважав, що козацькі суди хоча й користувалися Литовським статутом та Магдебурзьким правом, проте в "своїх декретах значно відміняли їх правні накази під впливом народного звичаєвого права, або ж власного розуміння справедливості" [2]. В договорах і трактатах між Україною та Московією козаки постійно вимагали не чіпати їх "звичаєвих прав і вольностей козацьких" [3].

Сучасний дослідник В. Кульчицький також визначає козацьке право як "сукупність звичаєвих норм (приписів), переважна більшість з яких виникла в Запорозькій Січі" [4]. А Запорозька Січ, як відомо, розвивалася на підставі тих своєрідних традицій і звичаїв, що склалися серед козаків протягом десятиліть [5].

Система звичаєвого козацького права закріплювала військово-адміністративну організацію козацтва, окремі правила військових дій, діяльність судових органів, порядок землекористування, укладення окремих договорів, види злочинів та покарань [6].

Так от, у використовуваному козаками праві, яке визнавалося як іноземними державами, так і польським урядом, жінці відводилося особливе місце.

Навіть Запорозька Січ мала систему законів і звичаїв, які регламентували зносити козаків з жіноцтвом.

Запорозьким козакам не дозволялося бути жонатими у місці їх проживання (на Січі), а які вже одружені, слід було, щоб їхні жінки жили поблизу від Січі, в зимівниках і слободах, куди козаки навідувались час від часу. Дослідник козащини Д. Яворницький зазначав, що до найтяжчих злочинів запорожці зараховували не лише зраду, зв'язок із жінкою і содомський гріх (крайня розпуста), з огляду на звичай, що забороняв січовим козакам одруження, але й кривду, заподіяну жінці, коли козак “знеславив жінку як не належить“, бо такий злочин “до знеславлення усього війська Запорозького служить” [7]. Джерела засвідчують, що козацький вождь Іван Сірко досить суворо дотримувався цієї традиції. Бо за кривду, заподіяну кимось із запорожців полоненій туркені, черкешенці чи татарці, він засуджував винного до страти [8]. Не викликає сумніву, що зневага до жінки-українки теж суворо переслідувалась козаками. Згідно із звичаєм, на Запорожжі нещадно карали не лише за присутність жінки на Січі, але й за перелюбство. За цей злочин козаків карали і на Гетьманщині. Бо у вироках, записаних до “Войска Запорозького козацького Прилукського полка Справой книги” говориться, що парубка Грицька за такий ганебний гріх засуджено до спалення на вогнищі [9].

Д. Яворницький не раз підкреслював, що в козаків третя частина худоби і рухомого майна, що відбиралася товариством у засудженого до смертної кари козака, віддавалась жінці і дітям, якщо козак був одружений [10]. Ні про яке переслідування дружини та дітей злочинця мова не йшла. Слід зазначити, що подібний звичай був описаний вже в одній з найбільш ранніх юридичних пам'яток Давньої Русі – Договорі Олега з Візантією 911 року. Він утвердив “право дружини зберегти за собою частину січельного з чоловіком майна навіть у випадку, якщо чоловік вчинив вбивство” [11].

Додамо, що це положення давньоруського права знайшло відображення і в першому Литовському статуті 1529 р. В статті 7 першого розділу Статуту зазначалося, що дружина не повинна відповідати за злочини чоловіка, окрім крадіжок [12]. Більше того. За переказами, на Запорожжі існував звичай, за яким лише жінка могла зберегти життя засудженому на смерть козакові, якщо згоджувалась вийти за нього заміж [13]. Документальне підтвердження існування цього звичаю на українських землях в зазначений період знаходимо в “Архиве Юго-Западной России”, у книзі гродській Луцькій за 1606 р. [14]. В документі говориться, що в 1606 р. в м. Олиці, на Волині, в магістратському суді розглядалась справа Януша Кобринця, слуги литовського підстоля Миколая Глібовича, який звинувачувався у вбивстві свого товариша. Хоча під час слідства вияснилося, що

вбивство було скоєне не навмисно, а під час сварки, проте вбивцю було зачинено у в'язницю. А остаточне прийняття рішення передано на розсуд пана Глібовича. Під час “розгляду цієї справи одна чесна дівчина із міщанок захотіла з вбивцею одружитися. Засудженого було звільнено, а возний вніс в актові книги запис, що Януш Кобринець був обвінчаний з цією дівчиною в його присутності і звільнений з-під варти” [15].

За І. Каманіним, у використованому українським козацтвом праві існувало положення, згідно з яким “при успадкуванні і двір, і дім, в якому жив батько, віддавалися молодшому синові і дружині, інше рухоме і нерухоме майно розподілялося порівну між синами і їхньою матір'ю; заповідач вимагав, щоб дружина залишені їй гроші, помираючи, розділяла всім синам; поховання й поминання по душі батько доручав старшому синові, а стягнення боргів – дружині.

Дружина за життя чоловіка користувалася рівним з ним правом придбання, відчуження й користування нерухомим майном. Вдова користувалася самостійно правом розпорядження нерухомим майном, яке вона вважала відпускним, вказуючи тим на спадкування дочок. Дочки, за відсутності синів, могли успадкувати і батьківські землі” [16].

Коли вицленити звичаї і традиції запорозького козацтва, які прямо чи опосередковано ставали на захист честі і гідності української жінки, із загального масиву козацької звичаєвості, стає помітною тенденція до ідеалізації образу жінки і особливо жінки-матері. Відсутність постійного спілкування з жіноцтвом на Січі, очевидно, призводила не стільки до забуття, байдужості чи зневаги, скільки до ідеалізації жіночого начала [17].

Традиції і звичаї ставлення козацтва до жіноцтва не лише пропагували серед січовиків безшлюбне життя, але й виховували, особливо у молодих козаків, шанобливе ставлення до жінки-матері, сестри, дружини чи коханої дівчини. У козацьких піснях різних періодів знаходимо численні приклади їх художнього відображення.

Хоча козацькі пісні ще не служили джерелом для вивчення

Запорозька Ікона Покрови з апалоя Січової церкви. XVIIIст.

окремих елементів козацької звичаєвості, а особливо стосунків козацтва і жіноцтва, проте вони, ні на мить не відриваючись від життя та завжди відповідаючи тогочасному стану почуттів, є своєрідним історичним джерелом і можуть служити багатющим матеріалом для їх вивчення" [18].

В більшості таких пісень немає безсторонньої розповіді. Вони завжди супроводжуються прямо чи опосередковано висловленим співчуттям або засудженням. Народна пісня допомагає з'ясувати найбільш важливі напрямки у способі мислення народу в конкретну епоху.

Зрозуміло, що при вивченні стосунків козацтва і жіноцтва на матеріалах народної історичної поезії в жодному разі не можна абстрагуватися від способу і характеру передачі історичної інформації та від ідейних напластувань, які згодом виникли. Адже козацькі пісні побутували протягом давнього часу, а значить, в деяких з них помітні нашарування пізніших часів і змішування з піснями інших ідейно-тематичних циклів. Проте в цих піснях простежується живе, конкретне, а подекуди навіть детальне описання елементів козацької звичаєвості, пов'язаної з ставленням козаків до жіноцтва.

Незважаючи на нашарування пізніших часів, уважне вивчення пісень дозволяє окреслити найбільш типові риси розвитку стосунків козацтва і жіноцтва. Ми вже звертали увагу на побутування серед запорожців звичаїв, які оберігали жінку від зневаги та виховували у козаків шанобливе ставлення до жіноцтва. В піснях знаходимо численні приклади художнього відображення цього елемента козацької звичаєвості:

Зозуленько, моя ненько,
Закуй мені жалібненько,
Закуй мені ту дорогу,
Куди їхати до роду.
Що до роду, до родини
Та до вірної дружини.

(“Ревуть води, шумлять лози”)

Або ще:

Ой добрая годинонька була,
Як матуся свого сина била.
А він їй сумирився,
Низько в ноги поклонився:
“Прости ж, прости, матусенько моя!”
 (“Ой добрая годинонька була”)

Мати моя рідная,
Порадонько вірная.
 (“Понад морем – Дунаєм”)

Подібні шанобливі звертання до матері знаходимо в значній

кількості козацьких пісень.

Почуття і настрої, що виливаються в народній пісні, завжди глибоко правдиві, бо відповідають обставинам, які їх породили:

Не жаль мені доріженьки,
Що куриться курно,
Гей, що куриться курно.
А жаль мені дівчиноньки,
Що журиться дурно,
Гей, що журиться дурно.

(“Розвивайся сухий дубе”)

Приклади шанобливого і рівноправного ставлення до жінки знайшли відображення не лише в піснній творчості, а й у легендах та переказах про козацькі часи. В переказі “Як дівка Христа була кошовим”, записаному у 1894 році в місті Нікополі на Катеринославщині дослідником Яковом Новицьким від Д.С.Биковського, розповідається, як жінка була козацьким ватажком [19]. А переказ “Настина Могила” розповідає про долю жінки-воїни, яка носила шаровари, козацьку шапку і воювала не гірше чоловіка-козака [20].

Таким чином, Запорожжя, яке утвердилося на арені політичного й історичного життя в середині XVI століття, мало і своєрідну систему законів та звичаїв, які регламентували зносини козаків з жіноцтвом. В правових нормах, якими користувалося козацтво, жінка почувала себе досить непригніченою. Її повноправність не викликала невдоволення чи протесту з боку козацтва. Правове становище української жінки, в порівнянні з правовим статусом європейських жінок чи жінок Московської держави, було набагато кращим.

Слід також зазначити, що козацьке право не заперечувало і такого цілком фантастичного для затиснутої в лещата релігійного догматизму Європи звичаю, як розлучення пошлюблених з ініціативи жінки. Більше того, в системі духовних цінностей запорожців традиції шанування жінки-матері набули й світоглядного значення. Це виявилось не лише в ідеалізації таких понять, як Україна-Мати, Січ-Мати, козацька шабля-мати, де Січ і шабля уособлювали не тільки ідеальну матір-заступницю, але й поклоніння жінці-матері-Богородиці, яку козаки вважали своєю релігійною покровителькою і заступницею.

УКРАЇНСЬКЕ ЖІНОЦТВО ОЧИМА ЧУЖИНЦІВ

Оповіді іноземних мандрівників та дипломатів, в яких висвітлювалися події вітчизняної історії, здавна цікавили як фахівців, так і широкий читацький загал. З одного боку, це було спричинено інтересом до того, як саме сприймалася власна країна, її народ, його культура і побут представниками інших народів. З іншого – іноземці часто записували у своїх щоденниках, листах, повідомленнях те, що проходило повз увагу вітчизняних літописців.

Відомі історики В. Ключевський та В. Січинський [1] не раз наголошували, що іноземець, навіть не завжди розуміючи зміст побаченого, фіксував найбільш виразні риси і явища в побуті іншого народу, які для представників останнього були буденними. Саме тому ці явища і не отримали відображення у вітчизняних джерелах. Для сучасника звичними були і його одяг, їжа, і його звичаї. Він більше уваги звертав на щось небуденне, цікаве для нього. Це були насамперед походи, битви, події політичного життя. Інша річ – чужинець, для нього екзотичним був увесь побут народу, його звичаї і традиції, бо вони відрізнялися від тих, що були поширені у Західній Європі, отже, привертали увагу іноземних мандрівників.

Таким чином, описи різних сфер життя українського народу знайшли краще і повніше відображення в незаформалізованих описових нотатках іноземців. В. Січинський підкреслював, що останні “відтворюють більш живо і рельєфно саме життя”, аніж документальні свідчення. Однак, окрім картин з життя козаків та описів їх військового мистецтва, до нас дійшла також значна кількість описів зовнішності, побуту, традицій і звичаїв українського жіноцтва.

Українські жінки шляхетного стану, міщанки і навіть селянки постають в описах іноземців як досить привабливі, відважні і рівноправні співчасниці тодішнього життя і побуту.

Становище жінки на українських землях для іноземних мандрівників з Азії чи Західної Європи було справді унікальним явищем тогочасної української історії. Адже такої свободи і такої непригніченості з боку держави, церкви чи з боку власного чоловіка не знало ні західноєвропейське, ні московське, ні, тим більше, азійське жіноцтво.

На тлі загальної дискримінації жінки в західноєвропейському суспільстві та гіпертрофії чоловічої влади українська жінка, відважна і добре освічена, яка “часто піддиває доброго хмелю, а працювати наказує чоловікові”, була і подивом, і захопленням для іноземців. Адже звиклі до чоловічої зверхності іноземці більше уваги, звичайно, приділяли військовим хитроцям та бойовій майстерності козаків, аніж традиціям та побутові жінок. Проте в описах життя українського жіноцтва простежується щире прагнення авторів подати якомога повнішу картину невідомого у більшості європейських держав неприниженого становища жінки, яка не терпить обмеження своєї дієздатності і права ініціативи.

Як свідчать численні оповіді іноземних мандрівників та дипломатів, Західна Європа знала не лише про бойове мистецтво і звитягу козаків, але й про долю українських жінок. Однак за проявами чоловічої ініціативи значимість жінки на українських землях або не була помітною, або визнана сучасниками як не зовсім цивілізована.

Приниження і зверхність над жінкою в затиснутому в лещата релігійного догматизму західноєвропейському суспільстві було правилом.

Загальна картина культурного розвитку в українських землях і роль в ньому жінки помітно відрізнялися від загальноєвропейського перебігу подій. Про це свідчать як документи тих часів, так і численні оповіді іноземних мандрівників та дипломатів.

Знайомство з авторами-чужинцями, підкреслював В. Січинський, мимоволі збуджує і зміцнює нашу національну свідомість, нищить зневір'я і шкідливе почуття меншвартості в порівнянні з іншими народами.

Візантійський письменник і *цесар Маврикій* (582-601) так писав про жінок словенів і антів: “Іхні жінки бувають чесні понад міру, а багато їх вважає смерть чоловіка за власну й радо самі себе гублять, не вважаючи свого вдівства життям...”.

Відвідавши українські землі, візир саманидів, володарів Хорасана, *Аль Джайнани* в своїй книзі кінця IX – початку X століття “Книга доріг для пізнання держав” писав про русинів і їх жінок: “У них такий звичай, що як котрий вмирає, палять вони його, а жінки небіжчика з власної волі віддають себе, щоб спалити їх разом з небіжчиком. Деякі стрижуть собі волосся на голові, як помре хворий, або фарбують собі бороду. Одіж у них – довгі свити і короткі куртки” [3].

Із “Записок” арабського письменника *Ахмеда Ібн-Фадлана*, який був членом посольства каліфа Мухтадира до приволзьких болгар, дізнаємося про жінок русів, що, “кожна з них має прикріплену на грудях коробку чи то із заліза, чи то із міді, чи

то із золота відповідно до заможності чоловіка і після його скарбів; в кожній коробці є перстень (коло), до котрого прикріплений ніж, також на грудях... На шії вони мають золоті і срібні ланцюжки, бо коли чоловік має десять тисяч диргемів, то робить він жінці ланцюжок, коли має двадцять тисяч – робить він їй два ланцюжки. Подібним чином, коли в нього прибавляється по десять тисяч диргемів, він додає новий ланцюжок своїй жінці, так що часто одна з них має багато ланцюжків на шії. Найкраща прикраса в них – зелені коралі з скла – з тих коралів, що бувають (привозяться) на кораблях; вони стараються усіма засобами здобути їх, купують одну коралину за диргем і нанизують з них намиста своїм жінкам”. Ібн-Фадлан також вказував, що руси забивали одну з жінок померлого, і описав похоронний обряд з ритуалом забиття жінки.

Арабський письменник *Ібн-Даст* у творі “Книга добрих скарбів”, що була написана в першій половині X століття, також не забув подати деякі відомості про жінок русичів. Він писав: “Жінки їх, як хто вмере, деруть собі ножем руки і лице. На другий день після палення небіжчика йдуть до того місця, де це сталося, збирають попіл, складають в посуд і ставлять на горбі. За рік після смерті небіжчика беруть кухлів двадцять меду, іноді трохи більше, іноді трохи менше, несуть на той горб, там само збирається й родина небіжчика, їдять, п’ють і потім розходяться. Як помре хто-небудь з визначних осіб, копають йому могилу, подібну до великої хати, і кладуть в могилу улюблену жінку небіжчика живою. Вихід могили закладають, і жінка вмирає в затворі” [5].

Посол Франції, Англії і Бургундії *Жільбер де-Лянуа*, побувавши в 1412 та 1421 роках в українських землях, записав у своїх спогадах “*Voyages et Ambassades*” таке про побут українського князя і княгині, які були підданими великого князя литовського: “Вони гостили мене обідом і подарували пару виштитих руських рукавиць, а його старшина дала мені й інші подарунки”.

Однак посла здивувало те, що в Новгороді йому довелося бачити, як “жінок купували на базарі, ніби якусь худобу”...[6]

Михайло Литвин, побувавши в 1550 році в Україні, подав у своєму щоденнику цікаві відомості про становище жінок. Він писав: “Ані татари, ані московити не дають волі своїм дружинам. У них є прислів’я: “Хто дає волю дружині, той відбирає її у себе”. Їх дружини не мають особистої правосильності, між тим, як у нас деякі панствують над багатьма чоловіками, володіючи селами, містами і волостями, одні на правах тимчасового користування, інші – потомственно. Охоплені жагою до панування, вони живуть розгнуждано, під виглядом дівоцтва чи удів-

Давній весільний звичай – умикання. Мініатюра з Радзивілівського літопису XIII ст. Копія XV ст.

ства, обтяжують своїх підданих, одних переслідуючи ненавистю, інших возвеличуючи і висушуючи своєю любов’ю. Хоча влада жінки – це сором навіть усередині приватного дому, проте вона начальствує у нас у фортецях навіть прикордонних з землями московськими, турецькими, татарськими і молдавськими, які необхідно було б доручати лише чоловікам великої сміливості. Не випадково предки нашої величності не дозволяли жінкам отримувати фортеці у спадок і розпоряджались в таких випадках шлюбами спадкоємниць за своїм, а не за їх розсудом, вибираючи їм в чоловіки людей знаменитих не багатством і значимістю роду, але таких, що прославили себе пролиттям як своєї, так і ворожої крові”.

Автор хроніки писав, що гарних українських дівчат, яких дуже часто забирали у полон татари, “продають з аукціону десятками під керівництвом оцінщика, який голосно вигукує похвалу їм. Взагалі цей товар оцінюється в Тавриді досить прискіпливо і за дорогу ціну купується іноземними купцями, які потім перепродують його народам більш віддаленим і диким: сарацинам, персам, індусам, арабам, сірійцям та асрійцям. Всі вони з жадобою купують тутешніх полонянок, з якими, між тим, опісля, без насильства і примусу одружуються. От і тепер, підкреслював Михайло Литвин, найулюбленішою дружиною турецького імператора і матір’ю його старшого сина та спадкоємця є викрадена колись з нашої країни жінка”.

Перекопський хан Сахіб-Гірей народжений від християнки і

сам нині одружений з християнкою. Заодно і всі міністри цих тиранів, їх евнухи, секретарі та свідущі у справах люди, а також їх воїни, особливо яничари, які з дитинства навчаються військовому мистецтву та військовій дисципліні і з числа яких потім призначаються вожді і начальники, походять від нашої християнської крові” [7].

Впродовж багатьох десятиліть “Опис України” Гійома Левасера де-Боплана (1650 р.) є одним з авторитетних джерел, до якого зверталися і звертаються дослідники минушини України. Посилання на цю працю стали неодмінним компонентом історичних, етнографічних та природничих праць.

“Опис України, кількох провінцій королівства польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансильванії, разом з відомостями про їхні звичаї, спосіб життя і ведення воєн” – така повна назва твору Гійома Боплана. Він був спочатку широким коментарем до генеральної карти України, яку склав капітан артилерії і військової інженерії, “служебник гетьмана польського Конєцпольського”, великого ворога козаків, Гійом Левасер де-Боплан.

Коментар розсріє в цілу книгу, в якій автор в семи розділах викладає спостереження, “які його полонили на східноєвропейських землях”. Проте в “Описі” військового інженера, окрім об’єктивних картин життя козаків та їх військового мистецтва, знаходимо три розділи, присвячені виключно жіноцтву, його традиціям та звичаям.

Про українських жінок Боплан у кількох місцях своєї книжки висловлюється дуже похвально і звертає увагу на їх красу. Крім того, Боплан згадує і про ремесла, якими займалися українські жінки. “Іхні жінки прядуть льон і вовну. Роблять з них полотно і тканини для щоденного вжитку”. Це з розділу “Про те, якими ремеслами займаються козаки”. А в розділі “Про шляхетні вольності” він зазначає: “Якщо вдова вдруге виходить заміж, то може віддати усе своє майно тому, кого вона полюбила, таким чином позбавляючи спадку своїх дітей”.

Розділ “Як дівчата залицяються до парубків” повністю присвячений опису звичаю, який, за твердженням Боплана, існував у ті часи на Україні. “Тут, на відміну від звичаїв і традицій інших народів, дівчина першою сватається до парубка, якого собі сподобала. Їхній (український – О.К.) традиційний та незламний заборон майже завжди дівчині в цьому допомагає, та й вона більш певна успіху, ніж парубок, коли б наважився першим свататися до обраної дівчини. Ось як це виглядає. Закохана дівчина йде до хати парубка, якого любить, у той час, коли сподівається застати вдома батька, матір і свого судженого. На порозі вітається словами: “Помагай біг!”, які значать майже те саме, що наше

“Хай благословить Господь” і є звичайним їхнім привітанням, коли заходиш до чиеїс господи. Сівши у хаті, дівчина береться вихвалити того, хто припав їй до серця. Звертається до нього, називаючи Іван, Федір, Дмитро, Войтик, Микита, одним із тих найбільш розповсюджених тут імен, та й каже: “Бачу з твого обличчя, що ти людина добра, будеш дбайливим і любитимеш свою жінку. Сподіваюсь, що з тебе вийде добрий господар. Ці твої гарні якості змушують мене уклінно просити взяти мене за жінку”.

Мовивши це, вона звертається з подібними словами до батька й матері парубка, покірно прохаючи згоди на їхній шлюб. А якщо ж дістане відмову чи одговірку, буцімто парубок ще молодий і не готовий до одруження, то дівчина відповідає, що не залишить їхньої хати, доки він її не пошлюбить і не візьме собі за жінку. А мовивши це, дівчина вперто стоїть на своєму і не виходить з кімнати, доки не дістане того, що вимагає. Через кілька тижнів батьки змушені не тільки погодитись, але й намовляють сина, щоб той пильніше придивлявся до дівчини, як до своєї майбутньої дружини. А парубок, бачачи, як завзято дівчина бажає йому добра, відтепер починає дивитись на неї, як на свою майбутню володарку. Наполегливо просить у батьків дозволу її покохати. Ось

Роксолана, дружина турецького султана Сулеймана II Пишного. Гравюра XVII ст.

Настя Лісовська – Роксолана в турецькому вбранні

Українська шляхтянка у зимовому одязі. XVII ст.

Заможна жінка XVII ст.
(з акварелі Ю. Глоговського)

як закохані дівчата в цьому краї влаштовують свою долю, змушуючи батьків і суджених виконати своє бажання. Як я вже говорив, батьки бояться накликати на себе гнів Божий чи якийсь інше лихо, прогнавши дівчину, бо вважають, що, так вчинивши, навіки знеславлять увесь її рід, який неодмінно їм за це помститься. Так само вони не застосовують для цього насильства, бо побоюються суворої церковної кари, яка передбачає в такому випадку ешітимию, великий штраф і ганьбу для їхньої господи. Батьки так лякаються цих забобонів, що якомога швидше бажують уникнути нещастя, які могли б, безперечно, стати карою за те, що їхні сини колись відмовили дівчатам, які сватались до них”.

“Звичай, який я описав, – зазначає Боплан, – водиться тільки між людьми рівного стану, бо в цьому краї усі селяни однаково заможні і немає великої різниці в їхніх статках. Та коли кохаються простий селянин із шляхтянкою, у цьому їм також допомагає звичай”.

І автор у розділі “Як селянин може одружитися із шляхетною панною” подає опис цього українського звичаю. “І хоча селяни тут є майже кріпаками, однак, вони здавна користуються правом і привілеєм викрадати під час загального танцю шляхетних дівчат, навіть дочок свого па-

на. Але парубок мусить зробити це кмітливо та спиртно і втекти в сусідній гай, де повинен перещкати двадцять чотири години і схватися так, щоб їх не знайшли. Лише тоді йому все пробачать. Якщо викрадена дівчина бажає вийти за нього заміж, під страхом смертної кари він змушений погодитись на це. Якщо ж дівчина не бажає, йому дарують його злочин, і ніхто не має права переслідувати його за це чи карати. Та коли ж спіймають викрадача протягом доби, одразу ж стинають голову без жодного суду. За тих сімнадцять років, які я провів у цьому краї, не чув, аби сталося щось подібне”.

І нарешті, в розділі “Як відбувають весілля” Боплан змальовує український весільний обряд XVII століття, не забуваючи, однак, підкреслити найбільш цікаву, з його точки зору, обставину. “При цій нагоді додаю кілька слів про звичаї жінок. Добрим словом згадую те, що хоча вільне вживання горілки та меду робить дівчат дуже доступними, однак загальне висміювання та сором, які виладають на долю дівчини, що, втративши свою дівочість, хоче віддатись за парубка, утримують їх від подібних вчинків” [8].

Одним з найбільш обширних описів України доби Б.Хмельницького є щоденник подорожі *Павла Алепського*, що разом із своїм батьком, антиохійським патріархом Макарієм III, подорожував по Україні в 1654-1656 роках.

В його записках є відомості про побут і традиції українського жіноцтва тих часів. “По всій козацькій землі ми помітили прегарну рису, що нас дуже дивувала: всі вони, за малими винятками, навіть здебільшого їх жінки та дочки, вміють читати та знають порядок богослужби й церковний спів”.

Про київських жінок Павло Алепський писав, що “вони гарно повдягані, зайняті своїми справами, ніхто не кидає на них нахабним оком”. Дочки київських вельмож носять на головах кружальця, щось наче перстень із гарного оксамиту, гаптовані золотом, прикрашені перлами та самоцвітами, щось мов корона, вартості більше двохсот золотих. Дочки бідних роблять собі вінки з різних квіток”. Відносно звичаїв автор щоденника зауважує, що “в козацькій землі, коли зловлять чоловіка чи жінку на перелюбстві, як стій збираються, роздягають їх і розстрілюють. Такий у них закон, і нікому не може бути ласки”.

У Києві, зазначає П.Алепський, “жінки продають на гарних базарах і в розкішних крамницях матерії, які забажаєте, соболі й інше” [9].

Член шведського посольства *К.Я.Гільдебрандт*, побувавши на Україні в 1656-1657 роках, зробив опис цієї подорожі. Цей опис цікавий відомостями не лише про українських козаків, але й про жінок. “Іх жінки (козацькі) теж такі відважні, підпи-

Маруся Чурай
(з карт. Ф.П.Самусєва)

ють доброго хмелю, заглядають до чарки, а працювати наказують чоловікові. Їх оджею взимку був довгий кожух без жодного покриття. Окрім того, вони мають навколо нижньої частини тіла червону запаску, виткану з вовни і перетикану білими нитками. Нею вони дуже обтягуються, так, що сильно виступають форми тіла. Проте з переду вони підв'язують фартух, носять чоботи, а зверху голови білу хустку з бавовни та ходять здебільшого у вишитих сорочках без блузки. Вони добре танцюють, достроюються звичайно до ходи і до кроку чоловіка, а проте в танці поводяться легковажно і з серцем.” К. Я. Гільдебрандт також підкреслював, що під час зустрічі посла Віллінга з Богданом Хмельницьким у Чигирині за столом під час прийняття посла сиділа, окрім Івана Виговського та кількох старшин, ще й дружина гетьмана, яка “присілася на хвилюк”.

В 1670-1672 роках по Україні мандрував У.Вердум. Він зробив опис своєї подорожі, в якому про українських жінок записав так: “Найбільше ласкавості у словах і жестах знайдеш на Русі, спеціально у жінок, до чого спричиняється також русинська мова, вимова котрої не така тверда, як польська. Тому кажуть, що у Львові живуть такі гарні, делікатні й спокусливі наречені, як зрештою ніде на цілій земній кулі. Зустрів там я сам порядну жінку, котра, коли я щось хотів у неї купити, вміла мені сказати чемний комплімент у латинській мові і вміла висловитися в дуже підслесливих виразах”.

“На Русі носять чоловіки і жінки селяни гніду опанчу з сукна, яке виробляють самі”.

“У селянок влітку сорочки з грубого полотна, у міщанок і заможніших дівчат – з гаптованої китайки, причім всі форми тіла видно так добре, як би ходили голими. Горішня частина таких сорочок є коло шиї і пасом стягнена у збори, як плащ, і чепурно обрамована різнокольоровими нитками.

Притім, вони підсрезані понад стегнами червоним, жовтим, зеленим чи іншого кольору паском і виглядають так цілком

непогано. Щодо оздобу голови, то вона визначається великою зграбністю. Літом її оздоблюють свіжими квітками і зеленими вінцями, зимою мусять їх заступати восковими віночками. Вживають також персні на пальцях і дуже великі кульчики у вухах, і намиста з кришталю, скла, міді, мосяжу згідно з фантазією та засобами. Волосся розділяють вздовж посеред голови, дуже зручно й старанно на обидва боки. А коли так гладко спадає з обох боків, сплітають його збоку у дві малі коси, перетягають їх під вухами до плечей. З тих двох бічних кіс разом з грубою косою на плечах, твоять ззаду голови кружок, на якому навіть найбідніші сільські дівчата уміщають віночок зелений або з різних квітів. Польські селяни не були так гарно прибрані”, – зазначав автор [11].

Стародавнє українське життя, визнаючи за жінкою однако-ві з чоловіком права і даючи їй вільний простір для самодіяльності, витворило в українській історії значну кількість найрізноманітніших жіночих типів, як добрих, так і лихих, але в усякому разі помічених знаком яскраво визначеної індивідуальності.

Разом з поширенням в Україні XV – XVII ст. питних закладів, як-то корчма чи шинок, виник і поступово сформувався унікальний тип української жінки-торговки горілчаними напоями, шинкарки. Ідея особистості, історично вихована в українках, їх рівноправне становище в суспільстві, світоглядні традиції українського народу та постійна відсутність чоловіка-козака, що пішов на Січ, в похід, або загинув, турбота про сімейний бюджет і добробут виробили в української жінки не лише риси берегині сімейного вогнища, але й навчили її бути спритною торговкою, “перекупкою” і шинкаркою.

Українська жінка-торговка тих часів характеризувалася значною підприємливістю, бойовитістю і смішливістю. Саме завдяки цим якостям багаті козаки наймали жінок торгувати крамом. Так, в крамничках козаків Чернігівської та Полтавської губерній торгували переважно жінки [1]. Якщо чоловіки майже випустили з рук дрібну торгівлю, окрім продажу міщанами-ремісниками своїх виробів, то жіночий голос завжди мав силу в крамницях, на ринках і ярмарках.

Описуючи Київ, арабський мандрівник Павло Алепський, який подорожував по Україні в 1654 і 1656 роках, звернув увагу на такі факти, що “жінки продають на гарних базарах і в розкішних крамницях матерії, які забажаєте, соболі та інше” [2].

Як свідчать архівні документи, володимирський міщанин Петро Юшкович на початку XVII ст. “продавав на розлив мед і пиво з дружиною своєю та наймичкою-робітницею” [3].

А міщанка з міста Дубно Уляна Станіславова Кравцева в 1603 році навіть занесла до актових книг скаргу на орендаря володимирських корчем про незаконну конфіскацію привезеного на продаж пива [4].

Однак умілі руки шинкарок займалися не лише продажем горілчаних напоїв, а часто-густо і веденням усього шинкового господарства.

Надзвичайна працьовитість української жінки, її спритний розум і підприємливість дозволили жінкам поступово “майже повністю витіснити чоловіків з цього промислу” [5].

Український шинок, на відміну від Росії, де в подібних закладах панував характерний тип чоловіка-“сидельця”, потрапив у повну залежність від жіноцтва. “Шинкарочка молода” – цей історичний тип української жінки обезсмертила народна поезія:

Ой годі ж вам та пани-браття,
 годі журитися,
 Ходім лучче до шинкарки горілки напитися.
 Шинкарочка та молодая тому
 і зраділа –
 Насипала цебер меду та і сама сіла.

Наведений уривок взято з старовинної козацької пісні “Ой плавала та лебідонька”.

Народна дума про Ганджу Андібера теж оспівує Настю Горову – кабашницю степовую. А один з кращих жіночих образів української народної поезії – “прекрасна Бондарівна сама гуляє в корчмі”:

Ой у Луцьку, в славнім місті, капелія грає,
 Молодая Бондарівна у корчмі гуляє.

Думи і пісні про долю шинкарки і її долю складають окремий цикл української пісенної творчості.

Отже, і корчма, і шинок були тими справді народними закладами спілкування, куди мали право заходити не лише чоловіки, але й жінки [6]. Проте робота в шинку не користувалась у жіноцтва великою популярністю. Шинкарками переважно ставали ті жінки, яким нічого було втрачати, – це дружини та дочки шинкарів, знеславлені вдови і незаміжні жінки, що “прижили” дітей.

Зважаючи на певну постизацію образу шинкарки в пісенній творчості, слід відзначити і деяке зневажливо-упереджене ставлення громадськості до долі жінок-шинкарок і навіть їхніх дітей. Хоча за існуючими в Україні звичаями жінкам надавалося право вільно вживати горілчані напої, навіть нарівні з чоловіками, про що свідчать в своїх подорожніх записках вищезгаданий мандрівник У. Вердум, інженер-француз Боплан, член шведського посольства К. Я. Гільдебрант та інші, проте “страх перед прилюдним осміюванням за надмірне вживання горілки чи часте відвідування шинка не дозволяв жінкам зловживати цим” [7].

Як правило, шинок відвідували щонеділі і в свята, коли не працювали. Після обіду хлопці та дівчата сходилися до корчми потанцювати, а господарі та їх дружини збиралися до корчми подивитися на них, поспілкуватися та випити чарку, другу.

Біля корчми. З картини С. Васильківського. 1910.

Проте серед заміжніх жінок ці заклади користувалися недоброю славою і вважалися “розпусним місцем”. А господиня закладу – шинкарка – навіть малювалася в жіночій уяві жінкою, яка знається з нечистою силою, а то й з відьмою. Проте шинок на Україні відігравав роль не лише “питного закладу”, він сприймався і як “радне місце”. В шинку козаки і чумаки, селяни і міщани, дрібна та середня шляхта обговорювали приватні справи, плани майбутніх походів проти ворогів і поїздок за краном. Тут же вирішувалась більшість спірних питань, укладалися різні угоди, обговорювалася державна політика і стосунки з сусідніми народами. Шинкарка була “довіреною особою” на таких радах і знала про всі чоловічі приватні і громадські справи. Тим самим шинкарка посідала серед жіноцтва особливе місце. Вона набувала значення зв’язуючої ланки між чоловічою і жіночою громадами, і така шинкарчина значимість дратувала жіноцтво. Жінки намагались повернути її на свій бік, а коли це зробити не вдавалось, платили шинкарці презирством і зневагою. Намагання шинкарки повернути втрачені права чесної жінки досягали успіху лише за однієї умови – вона повинна була вийти заміж і стати “мужньою жоною”. Але

за умови значного впливу на свідомість людей тих часів громадської думки і упередженого ставлення до жінок цієї професії зробити це було нелегко.

Однак спритні жінки і тут знаходили вихід. Вони “женили” на собі чоловіків-малоліток, старих дідів чи п’яничок або всіляких пройдисвітів, ласих до легких грошей. Хоча ці “діяння” і піддавалися суворому громадському осудові, проте під захистом чоловіка і в званні “мужньої жони” шинкарка знов набувала прав порядної господині. Таким чином, разом з розвитком на теренах України питної справи в суспільстві сформувався своєрідний тип української жінки-шинкарки, жінки-торговки і підприємниці, яка змогла вільно конкурувати в торговій справі з чоловіком, а в сфері продажу горілчаних напоїв майже повністю його витіснити.

ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНСЬКОЇ
ЖІНКИ ЗА ЧАСІВ КОЗАЧЧИНИ

1. Юшков С.В. Общественно-политический строй и право Киевского государства. – М., 1949.
2. Владимирский-Буданов М.Ф. Черты семейного права Западной России в половине XVI в. // Чтения в обществе Нестора-летописца. – К., 1890. – С. 42-78.
3. Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры. – М., 1984. – С. 184.
4. Там же. – С. 185.
5. Виноградов Г.Н. Анализ документальных источников по истории цехового ремесла Украины XVI – первой половины XVII в. Машинопись дис. канд. ист. наук. Днепропетровск. – 1989. – С. 49.
6. Іларіон митрополит (Огієнко І.). Дохристиянські вірування українського народу: Історично-релігійна монографія. – К., 1994. – С. 352.
7. Там же; див. також: Шульгин В.Я. О состоянии женщины в России до Петра Великого. – К., 1850. – С. XVII, XXIV-XXVI.
8. Табінський П. Церковний Устав св. кн. Володимира Вел. // Нива. – Львів, 1938. – С. 443-450.
9. Тихомиров М.И. Исследования о Русской Правде. – М., 1941. – С. 50, 89.
10. Цит. за: Патрило І. Вплив християнства на українське законодавство. – С. 145.
11. Там же.
12. Там же.
13. Лотоцький О. Українські джерела церковного права. – Варшава, 1931. – С. 237, 238.
14. Там же.
15. Патрило І. Вказ. твір. – С. 145.
16. Іларіон, митрополит (Огієнко І.). Вказ. твір. – С. 365.
17. Патрило І. Вказ. твір. – С. 145.
18. Пушкарева Н.Я. Женщины Древней Руси. – М., 1989. – С. 104.
19. Памятники права Киевского государства // Памятники

- русского права. – Вып. 1. – М., 1952. – С. 90-93, 117-118, 102-103, 118-119.
20. Брокгауз Ф. А., Эфрон И. А. Энциклопедический словарь. – Т. 22. – Спб., 1897. – С. 778-779.
21. Неволин К.А. Вказ. твір. – Т. V. – Спб., 1859. – С. 286; Тихомиров М.И. Пособие по изучению русского права. – М., 1953. – С. 107.
22. Акты, относящиеся к истории Западной России. – Т. 1. – Спб., 1846. – С. 153.
23. Дзира Я. Третій президент // Наука і культура. Україна. – Вип. 23. – К., 1989. – С. 379.
24. Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до сер. XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – С. 61.
25. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной Комиссией для разбора древних актов, учрежденной при Киевском, Подольском и Волыньском генерал-губернаторе (далее АЮЗР) // Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI-XVII вв.. – Т. III. – Ч. VIII. – Спб., 1909. – С. 6.
26. Мордовець Л. (Левицький О.). Про шлюб на Україні-Русі в XVI – XVII ст. – Л., 1906. – С. 6.
27. АЮЗР. – Т. III. – Ч. VIII. – С. 12.
28. Левицький О. Вступлення // АЮЗР. – Т. III. – Ч. VIII. – С. 12.
29. Цит. за: Яковенко Н. М. Українська шляхта... – К., 1993. – С. 54.
30. Сборник законодательных памятников древнего западно-европейского права. – Вып. 2. – К., 1907; Lesinsky B. Stanowisko kobiety w polskim prawie ziemskim do polowy XV-ego wieku. Wroslaw. 1956. S. 132-140.
31. АЮЗР. – Т. III. – Ч. VIII. – К., 1909. – С. 424.
32. Там же. – С. 324.
33. Там же. – С. 6.
34. Там же.
35. Первый Литовский Статут 1529 г. (Подготовлен Лазуткой С., Гудавичюсом Э.). – Вильнюс, 1983-1985. – Ч. 1-2. С. 35-40.
36. Там же.
37. Там же. – С. 10-11.
38. Там же.
39. Левицький О. Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI – XVII вв. // АЮЗР – Т. III – Ч. VIII. – К., 1909. – С. 8.
40. Яковенко Н. М. Українська шляхта. – С. 54.
41. АЮЗР. – Т. III. – Ч. VIII. – К., 1909. – С. 121.
42. АЮЗР. – Там же. – С. 24.

43. Там же.
44. АЮЗР. – Т. IV. – Ч. VIII. – С. 435.
45. Центральный державный исторический архив м. Киева (далі ЦДА). – Ф. 25. Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 110.
46. АЮЗР. – Т. III. – Ч. VIII. – С. 43, 81, 86, 96, 197, 229, 231, 237; Т. IV. – Ч. VIII. – С. 95, 137, 435; Т. VI. – Ч. VIII. – С. 191, 263.
47. ЦДА м. Киева. – Ф. 28. Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 670 зв., 671; ЦДА. – Ф. 25. Оп. 1. – Спр. 3-173.; Ф. 28. Оп. 1. – Спр. 1-45.
48. Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI – XVII вв. – К., 1909; АЮЗР. – Т. III. – Ч. VIII. – С. 270, 459.
49. Левицкий О. Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI – XVII вв. // Архив ЮЗР. – Т. III. – Ч. VIII. – К., 1909. – С. 9.
50. Мордовець Л. (Левицкий О.). Про шлюб на Україні-Русі в XVI – XVII ст. – Львів, 1906. – С. 29.
51. ННБ ВР. – Ф. 81. – Од. зб. №27.
52. Левицкий О. // Архив ЮЗР. – Т. III. – Ч. VIII. – К., 1909. С. 62.
53. Там же.
54. Там же.
55. Левицкий О. // Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной России в XVI – XVII вв. // Архив ЮЗР. – Т. III. – Ч. VIII. – С. 62.
56. Архив ЮЗР. – Т. III. – Ч. VIII. – С. 257.
57. Пушкарева Н.Л. Женщины Древней Руси. – М., 1989. – С. 151.
58. Левицкий О. Очерки старинного быта Волыни и Украины. – К., 1891. – Вып. 2-ой. – С. 18.
59. Архив ЮЗР. – Т. III. – Ч. VIII. – С. 538.
60. Антоній І. (Ролле А.). Украинские женщины // Киевская старина. – 1883. – Июнь. – С. 268-269.
61. Ефименко Т. Обычное право украинского народа // Украинский народ в его прошлом и настоящем. Под ред. Ф. Волкова. – Петроград, 1916. – С. 657.
62. Там же.
63. Левицкий О. Обычные формы заключения браков в Южной Руси // Киевская старина. – Кн. 1., – 1900. – С. 7.
64. Архив ЮЗР. – Т. III. – Ч. VIII. – С. 535.
65. Архив ЮЗР. – Т. III. – Ч. VIII. – С. 240.
66. Архив ЮЗР. – Т. III. – Ч. VIII. – С. 261.
67. Левицкий О. // Архив ЮЗР. – Т. III. – Ч. VIII. – С. 32.

68. Іларіон, митрополит (Огієнко І.). Дохристиянські вірування українського народу. – К., 1994. – С. 355.
69. Дубакин Д. Влияние христианства на семейный быт русского общества в период до времени появления "Домостроя". – Спб., 1880. – С. 2-3; Ефименко А. Народные юридические воззрения на брак // Знание. – 1874. – №1. – С. 29.
70. Цит. за: Пушкарева Н. Л. Женщины Древней Руси. – С. 87.
71. Полное собрание русских летописей (далее ПСРЛ). – Т. II. Ипатьевская летопись. – Спб., 1843. – С. 527-532, 658.
72. Пушкарева Н. Л. Женщины Древней Руси. – С. 89.
73. Лихачев Д. С. Человек в литературе Древней Руси. – М., 1970. – С. 74.
74. Русанова И. П. Славянские древности VI – XII вв. М., 1976. – С. 44-49; Горюнов Е. А. Ранние этапы истории славян днепроовского Левобережья. – Л., 1981. – С. 25-26, 34-35.
75. Новиков М. П. Христианизация Киевской Руси: Методологический аспект. – М., 1991. – С. 103.
76. Владимирский-Буданов М. Ф. Черты семейного права Западной России в половине XVI в. // Чтения в обществе Нестора-летописца. – VI. – Киев, 1890. – С. 42-78; Левицкий О. Черты семейного быта в Юго-Западной Руси в XVI – XVII вв. // АЮЗР. – Ч. VIII. – Т. III; Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI – XVII вв. – К., 1909. – С. 1-120; Загоровский А. О разводе по русскому праву. – Харьков, 1884. – С. 187-197.
77. Ястребицкая А.Л. Западная Европа XI – XIII вв. Эпоха. Быт. Костюм. – М., 1978. – С. 95.
78. Иванов К. Средневековый замок. – Спб., 1913. – С. 50-54.
79. Ливанцев К.Е. История государства и права феодальной Польши XIII – XIV вв. – Ленинград, 1958. – С. 119.
80. Костомаров Н.И. Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI – XVII ст. – СПб., 1860. – С. 202.
81. Щапов А.П. Влияние общественного миросозерцания на социальное положение женщины в России // Сочинения. – Т. 2. – Спб., 1906. – С. 123.
82. Мордовець Л. (Левицкий О.). Про шлюб на Україні-Русі в XVI – XVII ст. – Львів, 1906. – С. 6.
83. Там же. – С. 6-7.
84. Патрило І. Вказ. твір. – С. 144.
85. Буданов М. Начерк родинного права Литовської Русі в половині XVI в. // Часопись правнича. – Львів, 1895. – С. 244; Неволин К. А. Полн. собр. соч. – Т. II. – Спб., 1857. – С. 311.
86. АЮЗР. – Т. III. – Ч. VII. – С. 10.
87. Левицкий О. Обычные формы заключения браков в

- Южной Руси в XVI - XVII ст. // Киевская старина, 1900. - Кн. 1. - С. 810.
88. Левицкий О. Вказ. твір. - С. 5.
89. Архив ЮЗР. - Т. III. - Ч. VIII. - К., 1909. - С. 43, 86, 81, 283.
90. Архив ЮЗР. - Т. IV. - Ч. VIII. - С. 43.
91. ЦДДА у м. Києві. - Ф. 25. - Оп. 1. Спр. 4. - Арк. 110.
92. Архив ЮЗР. - Т. III. - Ч. VIII. - С. 104.
93. Архив ЮЗР. - Т. III. - Ч. VIII. - С. 283.
94. Левицкий О. Вступление // Архив ЮЗР. - Т. III. - Ч. VIII. - С. 40-62.
95. Архив ЮЗР. - Т. III. - Ч. VIII. - С. 70, 62.
96. Там же. - С. 459.
97. Там же. - С. 332.
98. Там же. - С. 528.
99. Антоній І. Украинские женщины // Киевская старина. 1883. - Июнь. - С. 271-272.
100. Архив ЮЗР. - К., 1909. - Т. III. - Ч. VIII. - С. 270.
101. Антоній І. (Ролле А.). Украинские женщины // Киевская старина. - 1883. - Июнь. - С. 271-272.
102. Мордовець Л. (Левицький О.). Про шлюб на Україні-Русі в XVI - XVII ст. - Львів, 1906. - С. 59.
103. Там же.
104. Архив ЮЗР. - Т. III. - Ч. VIII. - С. 79; Див.: Антоній І. Украинские женщины // Киевская старина. - 1883. - Июнь. - С. 271-272.
105. Козуля О. Жінки в історії України. - К., 1993. - С. 35.
106. Архив ЮЗР. - Т. III. - Ч. VIII. - С. 70, 332.
107. Іларіон митрополит (Огієнко І.). Дохристиянські вірування українського народу. - К., 1994. - С. 356.
108. Ефименко Т. Обычное право украинского народа. - С. 659-660.
109. Архив ЮЗР. - Т. III. - Ч. VIII. - С. 384.
110. Архив ЮЗР. - Т. III. - Ч. VIII. - С. 231.
111. Гуслистий К.І. Українці. - К., 1959. - С. 442.
112. Боплан Г. Опис України. - Львів., 1990. - С. 20-25.
113. Січинський В. Чужинці про Україну. - К., 1927 - С. 83.
114. Січинський В. Вказ. твір. - С. 96, 279. Архив ЮЗР. - Т. III. - Ч. VIII. - С. 43, 81, 86, 96, 197, 231, 352; Архив ЮЗР. - Т. VI. - Ч. VIII. - С. 224, 384.
115. Архив ЮЗР. - Т. III. - Ч. VIII. - С. 96.
116. Архив ЮЗР. - Т. III. - Ч. VIII. - С. 33, 109, 191, 349, 424.
117. Архив ЮЗР. - Т. III. - Ч. VIII. - С. 14.
118. Мордовець Л. (Левицький О.). Про шлюб на Україні-

- Русі в XVI - XVII ст. - Львів, 1906. - С. 5.
119. Цит. за: Левицький О. Волинські оповідання з життя волинського панства XVI ст. - К., 1914. - С. 164.
120. Заруба В.М. Рукописна книжкова спадщина України. - К., 1993. - С. 23.
121. Там же.
122. Цит. за: Мордовець Л. Про шлюб на Україні-Русі в XVI - XVII ст. - Львів, 1906. - С. 31.
123. Там же. - С. 8-9.
124. Костомаров Н. И. Исторические монографии и сочинения. - Кн. 1. - Т. I. - Спб., 1903. - С. 62.
125. Владимирский-Буданов М. Ф. Вказ. твір. - С. 42 -78.
126. Архив ЮЗР. - Т. III. - Ч. VIII. Н., 1909. - С. 43.
127. Там же. - С. 96.
128. Там же. - С. 197.
129. Виноградов Г. Н. Анализ документальных источников по истории цехового ремесла Украины XVI - первой половины XVII в.: Дис. канд. ист. наук. - Днепропетровск, - 1989. - С. 51.
130. Хейзинга Й. Указ. соч. - С. 252.
131. Мордовець Л. (Орест Левицький). Про шлюб на Україні-Русі в XVI - XVII століттях. - Львів, 1906. - С. 30-31.
132. Там же.
133. Архив ЮЗР. - Т. III. - Ч. VIII. - К., 1909. - С. 257.
134. Там же. - С. 229.
135. Там же. - С. 231, 352, 305, 321, 329, 432, 283; Архив ЮЗР. - Т. IV. - Ч. VIII. - С. 95, 224, 384; Архив ЮЗР. - Т. VI. - Ч. VIII. - С. 51.
136. Архив ЮЗР. - Т. IV. - Ч. VIII. - С. 95.
137. Архив ЮЗР. - Т. III. - Ч. VIII. - С. 237.
138. Архив ЮЗР. - Т. IV. - Ч. VIII. - С. 56.
139. Там же. - С. 24.
140. Грушевський М. С. Історія України-Русі. - Т. V. - К., 1994. - С. 265.
141. Там же.
142. Полонська-Василенко Н. Історія України. - Т. II. - К., 1994. - С. 112-130.
143. Мякотин В. А. Очерки социальной истории Украины в XVII-XVIII в. - Прага, 1924. - Т. 1. - С. 69.
144. Див. Яковенко Н. М. Склад шляхти-землевласників Київського воєводства напередодні Визвольної війни українського народу 1648-1654// Феодалізм в Україні. - К., 1990. - С. 88.
145. АЮЗР. - Т. IV. - Ч. VIII. - С.435; АЮЗР. - Т. VI. - Ч. VIII. - С. 263.
146. Яковенко Н. М. Склад шляхти-землевласників Київ-

- ського воєводства// Феодалізм в Україні... – С. 84-86.
147. АЮЗР. – Т. IV. – Ч. VIII. – С. 95.
  148. АЮЗР. – Т. VI. – Ч. VIII. – С. 191.
  149. АЮЗР. – Т. IV. – Ч. VIII. – С. 137.
  150. АЮЗР. – Т. VI. – Ч. VIII. – С. 280.
  151. АЮЗР. – Т. III. – Ч. VIII. – Е., 1909. – С. 215.
  152. АЮЗР. – Т. IV. – Ч. VIII. – К., 1907. – С. 435.
  153. АЮЗР. – Т. VI. – Ч. VIII. – К., 1911. – С. 380.
  154. ЦДІА у м. Києві. – Ф. 25. – Ч. VIII. – Оп. 1. – С. 4. – Арк. 110.
  155. АЮЗР. – Т. VI. – Ч. VIII. – К., 1911. – С. 299.
  156. Там же. – С. 332.
  157. Там же. – С. 255.
  158. Там же. – С. 44.
  159. АЮЗР. – Т. III. – Ч. VIII. – К., 1909. – С. 14.
  160. Там же. – С. 16.
  161. Там же. – С. 318;
  - АЮЗР. – Т. IV. – Ч. VIII. – К., 1907. – С. 155;
  - АЮЗР. – Т. III. – Ч. VII. – К., 1905. – С. 289.
  162. АЮЗР. – Т. IV. – Ч. VIII. – К., 1907. – С. 316.
  163. АЮЗР. – Т. III. – Ч. VIII. – К., 1909. – С. 349.
  164. РДАДА. – Литовська метрика. Книги записів. – №6. – Арк. 55, 105-109.
  165. АЮЗР. – Т. III. – Ч. VIII. – К., 1909. – С. 469, 286.
  166. Там же. – С. 39, 104, 117, 138, 174, 182, 196, 200, 213, 447, 272, 418.
  167. Там же. – С. 147, 305.
  168. Там же. – С. 283.
  169. Там же. – С. 14, 43, 84.
  170. Владимирский-Буданов Н. Ф. Обзор истории русского права.: Изд. 3-е – Киев, 1900. – С. 440-450.
  171. Архив ЮЗР. – Т. III. – Ч. VIII. – С. 121.
  172. АЮЗР. – Т. VI. – Ч. VIII. – К., 1911. – С. 93.
  173. Левицкий О. Анна-Алоиза, княжна Острожская // Киевская старина. – 1883. – Сентябрь. – С. 329-332.
  174. АЮЗР. Вступление. – Т. III. – Ч. VII. – К., 1905. – С. XXXVII.
  175. ЦДІА. – Ф. 25. – Оп. 1, Спр. 7. – Арк. 218 зв.
  176. ЦДІА. – Ф. 28. – Оп. 1, Спр. 67. – Арк. 373-373 зв.
  177. ЦДІА. – Ф. 28. – Оп. 1, Спр. 19. – Арк. 670 зв.-671.
  178. Археологический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. – Вильно, 1867. – Т. 4. – №74. – С. 255-289.
  179. Полонська-Василенко Н. Історія України. – К., 1992. – С. 372.

180. Цит. за: Січинський В. Чужинці про Україну. – К., 1992. – С. 90.

ЖІНКА І КОЗАЦЬКЕ ПРАВО

1. Каманин И. А. К вопросу о козачестве до Богдана Хмельницкого. – К., 1884. – С. 47.
2. Національна наукова бібліотека, відділ рукописів (далі ННБ ВР) – ф.81 – Од. Зб. №7.
3. Гайдай Г. Козацький суд. // Український світ. – №1 – 3. – 1996. С. 20.
4. Довідник з історії України. – Т. 2. – К., 1995. – С. 60.
5. Там же.
6. Кульчицький В. С., Настюк М. І., Тищик Б. И.. З історії української державності: – Львів: Світ. 1992 – С. 34.
7. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків – Т. I – Львів, 1990 – С. 161.
8. Мицик Ю.А., Плохий С.М., Стороженко І.С. Як козаки воювали: – Дніпропетровськ, 1991 – С. 172-173.
9. Гайдай Г. Вказ. праця. – С. 21.
10. Кривоший О. П., Д. Яворницький про українське жіноцтво // Регіональне і загальне в історії: Тези Міжнародної конференції, присвяченої 140 – річчю від дня народження Д. І. Яворницького та 90-літтю XIII Археологічного з'їзду. – Дніпропетровськ, 1995. – С. 115
11. Пушкарева Н. Л. Женщины Древней Руси. – М., 1989. – С. 104.
12. Статут Великого княжества Литовского 1529 года. – С. 33.
13. Надхин Г.П. Память о Запорожье и последних днях Запорожской Сечи. – М., 1877. – С. 54.
14. Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Восточной Руси XVI–XVII веке. // “Архив Юго-Западной России”. т. III. ч.VIII. К., 1909, – С. 591.
15. Там же.
16. Каманин И. А. Вказ. праця. С. 47-48.
17. Кривоший О.П. Жінка в історії Запорозького козацтва. // Жінки України: сучасний статус і перспективи: Міжнародна науково-практична конференція. Тези доповідей. – Одеса, 1995. – С. 46.
18. Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків. – К., 1991. – С. 219.

19. Малорусские песни, преимущественно исторические, собранные Я.П.Новицким в Екатеринославской губернии в 1874-1894 годах. // Сборник Харьковского Историко-филологического общества. – X., 1894. – Т.6. – Вып. II. – С. 103-104.

20. Эварницкий Д.И. Очерки по истории запорожских козаков и Новороссийского края. СПб, 1889. – С. 128.

УКРАЇНСЬКЕ ЖІНОЦТВО ОЧИМА ЧУЖИНЦІВ

1. Ключевский В. О. Сказания иностранцев о Московском государстве. – Пг., 1918. – С. 6-8; Січинський В. Чужинці про Україну. – К., 1992. – С. 5-6.
2. Січинський В. Чужинці про Україну. – Львів, 1991. – С. 9.
3. Січинський В. Чужинці про Україну. – К., 1992. – С. 14.
4. Там же. – С. 15.
5. Там же. – С. 18.
6. Там же. – С. 36.
7. Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси (под ред. В. Антоновича). – Вып. 1. – К., 1890. – С. 42.
8. Боплан Г. Опис України. – Львів, 1990. – С. 20-25.
9. Січинський В. Вказ. праця. – С. 82-83.
10. Там же. – С. 96-97.
11. Там же. – С. 113-114.

ШИНКАРОЧКА МОЛОДА...

1. Левицкий О. Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XV11 в. // Киевская старина. – К., 1901. – С. 184-185
2. Цит. за: Січинський В. Чужинці про Україну. – К., 1992. – С. 90
3. Центральний державний історичний архів у м.Києві – ф.25 – Оп.1 – стр.7 – Арк. 49 зв.
4. ЦДІА у м.Києві – ф.28 – Оп.1 – стр.35. – Арк. 446 зв. – 447
5. Левицький О. Вказ. твір – С. 185
6. Прыжов И.Т. История кабаков в России в связи с историей русского народа. – М., 1991. – С. 24-30
7. Боплан Г.Л. Опис України. – Львів, 1990. – С. 78.

Мінова угода, за якою Іван Ванкович Летинський відписує своїй дружині півмаєткву замість того, щоб сплатити їй грошовий борг**

Акт від 12 січня 1571, №88, 1.

Я, Ива(н) Ва(н)кови(ч) Лѣти(н)ски(и), земен(и) повету Воло(ди)ме(р)ского, со(з)нава(м) си(м) мои(м) листо(м), кому буде(т) по(т)реба того ведати, и(ж) ку велики(м) а пи(л)нымъ по(т)ребамъ мои(м) вла(ст)ны(м) взѡ(л) и позычи(л) єсми пє(в)ны(х) а рукода(и)ных пнзе(и) двестє ко(п) гроше(и) ли(тв)ски(х) в ма(л)жо(н)ки моє(и) пнеє Екгнє(ж)ки з Те(р)нова, дочки пна Яна Та(р)но(в)ского, земенина зе(м)ли Хо(л)мьскоє. Которую (ж) суму пнзе(и) двестє ко(п) гроше(и) ли(тв)ски(х), позычи(в)ши єсми в ма(л)жо(н)ки моєє на мо(и) вла(ст)ныє по(т)ребы, и ку своему пожи(т)ку вбе(р)нул(л) и ро(з)шафова(л). А в то(и) сумє пнзе(и) у дво(х)со(т) копа(х) гроше(и) заставую и застави(л) єсми є(и), ма(л)жо(н)це моє(и), половицу име(н)я моего в(т)чи(з)ного, никому ни в чо(м) не заведеного. Летина в дворе, в пашни дво(р)но(и), кгру(н)тє(х), в поля(х), и сєножатє(х), яко сѡ половица того [...] моего сама в себе мети и вынести може(т). Яко (ж) ѡ, Ива(н) // Лѣти(н)ски(й), половицу того име(н)я моего Лѣтинского в дворе, в пашни дво(р)но(и), в люде(х) и (в) и(х) в кгру(н)тє(х), а поля(х), и сєножатє(х) в то(и) сумє, у дво(х)со(т) копа(х) гроше(и) лито(в)ски(х), яко во вла(ст)номъ моемъ до(л)гу, є(и), ма(л)жо(н)це моє(и), тєнє(р) заразо(м) в мо(ц), в дє(р)жа(н)є и вжива(с)нє даю и поступаю. Має(т) и во(л)на буде(т) вна, ма(л)жо(н)ка моя пни Егнє(ж)ка Та(р)но(в)ская, половицу того име(н)я моє(г)[o] Летина ув оно(и) сумє у дво(х)сотъ копа(х) гроше(и) лито(в)ски(х), яко во вла(ст)ны(х) пнзе(х) свои(х), тєнє(р), при

* В додатках частково зберігається орфографія і стилістика оригіналів.

** Ці документи були вписані до актових книг Володимирського земського суду (Нині в Центральному державному історичному архіві (ЦДІА) України у м.Києві, зберігається з канцелярій Володимирського земського і гродського судів – 124 книги ф.27 – ф.28).

животе, и по животе моемъ кому хотечи застави(ти) записати и завести або кого-ко(л)векъ даровати по(д)лугъ воли и подо-ба(н)а свего. А а самъ, дѣти, бли(з)кие и вси кровны(и) мо(и), не ѡ(т)давши є(и), ма(л)жо(н)це мое(и), тоє сумы пнзе(и) дво(х)со(т) ко(п) гроше(и) ли(тв)ски(х) ничи(м) сѧ в туу половицу имє(н)я моего Лѣтина уступова(ти) и переказы нико-торое є(и), ма(л)жо(н)це мое(и), в то(и) половицы имє(н)я моего Лѣтина чинити на маємъ ани будемъ мочи. А кгда на мене, Ивана Ва(н)ковича Лѣти(н)ского, па(н) бо(г) ча(с) сме(р)тны(и) зошлетъ, а не мели бы(х)мо з ма(л)жо(н)кою моею пото(м)ства, а дети пе(р)шое жоны моеє або близкиє и крєвны(и) мое хотели бы с того имє(н)я мое(г) [о] Лѣтина єє, ма(л)жо(н)ку мою, выпосажити, тєды пе(р)ве(и) туу суму пнзе(и), двестє ко(п) гроше(и) лито(в)ски(х), яко вла(ст)ны(и) до(л)гъ позычны(и), маю(т) и пови(н)ни буду(т) є(и), мо(л)жо(н)це мое(и), пнє(и) Егне(ж)це Яно(в)ни с Та(р)нова Лѣти(н)ско(и), дати и заплати(ти) и то(ж) напроти(в)ку є(и), мо(л)жо(н)це мое(и), ве(д)ле статуту заховати ся маю(т). А поки тоє сумы пнзе(и) дво(х)со(т) ко(п) гроше(и) лито(в)ски(х) є(и), мо(л)жо(н)це мое(и), не ѡ(т)даду(т) и не заплатѧ(т), тєды у туу половицу именѧ моего Лѣтина ничимъ ся уступовати и некото-рое переказы и тру(д)ности є(и), мо(л)жо(н)це мое(и), пнє(и) Егне(ж)це Лѣти(н)ско(и), чинити не ма[ю]тъ по(д) закладо(м) на єє, мо(л)жо(н)ку мою, с тоє сумы пнзе(и). И на то а, Ива(н) Ванькови(ч) Лѣти(н)ски(и), мо(л)жо(н)це мое(и) мило(и) пнє(и) Егне(ж)це з Та(р)нова Лѣти(н)ско(и) да(л) се(с) мо(и) ли(ст) по(д) печат(т)ю моею и с по(д)нисо(м) вла(ст)ное руки моеє. А длѧ ле(н)шого сведо(м)я и тве(р)дости сєго листу моего про-сил-омъ ѡ приложє(н)є печати и(х) мл(с)ти пно(в) а при-тєлє(и) мои(х) єго мл(с)ти низѧ [...] А(н)дрєевича Козеки, нна Гневоша Пе(т)ровича Калусо(в)ского, Тирина Гричинича. Их мл(ст) за про(з)бою моею ѡчсвмстою [...] // в печати свои к сему моему листу приложи(ти) рачили. Писа(н) у Володимєри в роко(х) судовы(х) земьски(х) по тре(х) кроле(х) у па(т)ницу, м(с)ца ге(н)варѧ второгона(д)цѧть дня, року ѡ(т) народже(н)я сына божєго тисєча па(т)со(т) сємьдєсѧ(т) пе(р)вого <.> Я, Ива(н) Ва(н)кови(ч) Лѣти(н)ски(и), вла(ст)ная рука.

(ЦДІА України у м.Києві – ф.27. – Оп.1 – Од. зб. 1. Л. 178 зв. – 179 зв.)

Продажний запис Марини Василівни Радовицької на третину свого віна, продану панам Граєвським

Акт від 19 січня 1571, №94, 1.

Випис з книг гродських від 26 жовтня 1570.

Я, Марина Васи(л)єва Радови(ц)кая¹ По(р)ванє(ц)кого, вы(з)нава(м) и явно чиню ты(м) листо(м), и(ж) што ѡ(т) небо(ж)чика ма(л)жо(н)ка моего пна Васи(л)я Радови(ц)кого мєла єсми ѡправу вєно(в)ную на (и)мє(н)ю небо(ж)чика мужа моего на третє(и) части Радови(ч) сто ко(п) гроше(и) монєты м ли(ч)бы Великого Кнѧ(з)ства Лито(в)ского, личичи по десєти пнхе(и) бєлы(х) у гро(ш). А та(к) я з ведомо(ст)ю и волею сыно(в) мои(х) и тє(ж) пови(н)ны(х), приятєлє(и) и крєвны(х) мои(х), будучи єсми по(т)ребна пнхе(и), а (з)влаща и(ж) тє(ж) дети² мо(и) па(н) Ти(х)но а на(н) Василє(и) // части своеє в Радовича(х) и тє(ж) дєвки, до(ч)ки мо(и), ѡлена Рыма(л)скаѧ а Га(н)на, которѧ па(н)на тепє(р) єще є(ст) <.> ведле права по(с)политого и ста(т)уту земского³, взѧвши ѡ(т) пна Станислава Кграє(в)ского, дворєнина⁴ єго кроле(в)ское мл(с)ти, пнзе(и) и (з) вынами выше(и) поменєнымит взє(м)ши, пустили єго мл(сти) в то(м) имє(н)ю Радовича(х) части свое(и) вечности, а до(ч)ки мо(и) четве(р)тую ча(ст) в Радовича(х), на ни(х) ве(д)ле права приходѧчая, ве(ч)но(ст)ю тє(ж) єго мл(сти) пустили и поступили <.> а я тє(ж), Марина Радови(ц)каѧ, будучи по(т)ребна пнхе(и), ѡправу и вєна мое ѡ(т) небо(ж)чика мужа моего а ѡ(т)ца и(х) пна Васи(л)я Радови(ц)кого на третє(и) части того имє(н)я Радови(ч), то є(ст) сто копъ гроше(и) ѡписано, и туу сто ко(п) гроше(и) лито(в)ски(х) з ведомо(ст)ю пно(в) приятєлє(и) мои(х) м сыно(в) выше(и) поменєны(х) ѡ(т) єго мл(сти) пна Станислава Кграє(в)ского всю спо(л)на ѡ(т) єго мл(сти) взєла. С которо(г) [о] вєна своего, с третє(и)⁵ части имє(н)я Радови(ч), яко з упоко(и)ного дє(р)жания и вжи-ва(н)ѧ свєго уступую и вечнє сѧ вырєкаю и заразо(м) туу третєю ча(ст) зo вси(м) право(м), яко ми служило, єго мл(сти) пну Кграє(в)скому и пото(м)комъ єго мл(сти) подаю вечными часы. Воле(н) будє(т) єго мл(ст), жона и потомковє єго мл(с)ти тымъ вєно(м) шафовати, дати, даровати и во(д)лє⁶ воли свое(и) ѡборочати, я(к)⁷ сѧ єго мл(сти) налєпє(и) подобѧ(т)⁸ будє(т) <.> А є(ст)ли бы сѧ⁹ яки(и) запи(с) мє(л) показати на тоє мое вєно, то(г)ды не має(т) жа(д)ное моцы мети¹⁰ у ко(ж)дого права и никому служити не має(т), єдно¹¹ єго мл(сти) пану Кграє(в)скому и пото(м)комъ єго мл(с)ти вечными часы. А є(ст)ли бы(х) а сама, дети¹² и пото(м)ковє або приятєли по о(т)цу и по ма(т)цє мое(и) чи(м)-ко(л)векъ¹³ то(т) запи(с) мо(и) зрушити хотє(ли), тогды то(л)ко разо(в), ко(л)ко бы

которы(и) зна(л), выступи(ти) мели на вра(д) его к(р) мл(с)ти сто ко(п) гроше(и) <.> а пану Кграе(в)скому другую сто ко(н) гроше(и) с пото(м)ками его мл(сти). Або в кого се(с) мо(и) ли(ст) буде(т), за(р)уки зашлати(т)и буде(м) пови(н)ны, кро(м) жа(д)ноє в права(х) вымовы и шбороны пра(в)ноє и непра(в)ноє, котороє си(м) лм(с)том мои(м) уступую... //¹⁴ заруки, пре(д)ся то(т) запи(с) мо(и) має(т) бы(ти) при mocy захова(н) в ко(ж)дого права. Которую тую олю свою, на то(м) листе шписаную, на (в)раде кгро(д)ско(м) Володимер(р)ско(м) шчевисто ро(з)мысли(в)ши сѧ, на то добре шповедала и¹⁵, доброво(л)не ... шповедавши <.> просила єсми пна Ивана Калуср(в)ского, суд(ю) кгро(д)ского, а пна Па(в)лан Шра(н)ского, по(д)старостего на то(т) ча(с) володимер(р)ского <.> абы и(х) мл(ст), ку ведомости свое(и) пришустивши врадова(и), то(т) мо(и) ли(ст) до кни(г) крго(д)ски(х) записати(ти) казали <.> А при то(м) были и того добре сведоми, за про(з)бою моею к тому моему листу печати свои приложити рачили<,> па(н) Гаврило Якови(ц)ки(и), по(д)судок(к) земски(и) володыме(р)ски(и), а па(н) Фе(д)о(р) Со(л)та(и), писа(р) земски(и) валодиме(р)ски(и). С которы(х) з ведомо(ст) и яко приателе(и) и кре(в)ны(х) свои(х) то(т) ... запи(с) сво(и), справи(в)ши его ве(д)ле по(т)ребы, и на тоє его мл(сти) пану Кграе(в)скому по(з)врле(н)є да(!) ему самому и пото(и)комъ его, и(ж) буде(т) воле(н) то(т) запи(с) мо(и) хотя в небы(т)ности мое(и) с кни(г) крго(д)ски(х) до кни(г) зе(м)ски(х) воло(д)име(р)ски(х) часо(в)¹⁶ роко(в) перенести<.> А то буде(т) та(к) ва(ж)но и мо(ц)но, яко бы(х) я сама шсшбою своею вы(з)нати и переноси(ти)¹⁷ мела<.> А для ле(а)шоє тве(р)дости то(г)[о] моего листу, не маючи на то(т) ча(с) печати(ти) свое(и)¹⁸ при себе, сы(н) мо(и) за про(з)бою моею ста(р)ши(и) па(н) Ти(х)но Васи(л)єви(ч) Радови(ц)ки(и), то(т) ли(ст) уве(с) вла(ст)ною рукою своею написа(в)ши, и печат(т) свою за себе и за брата своего пна Васи(л)я приложи(л)<,> И то(т) єсми ли(ст) мо(и) зупо(л)ны(и) его мл(сти) пану Станиславу Кграе(в)скому на вечные часы дала<.> Писа(н) у Володимер(ри) року божого¹⁹ нароже(н)я тисеча²⁰ пѧ(т)со(т) се(м)деса(т)ого, м(с)ца шктебра, два(д)цато(г)[о] дна.

(ЦДІА України у м.Києві – ф.27. – Оп.1 – Од. зб. 1. Л. 179 зв. – 200 зв.)

У гродській книзі №966: ¹ Радови(ц)кая; ² дѣти; ³ земського; ⁴ дво-
рѧнина; ⁵ третєє; ⁶ ве(д)ле; ⁷ яко; ⁸ подобати; ⁹ се; ¹⁰ мѣти; ¹¹ одно; ¹² дѣти;
¹³ чимъ-ко(л)вєкъ; ¹⁴ заплати(в)ши; ¹⁵ немає; ¹⁶ часу(у); ¹⁷ перенести;
¹⁸ своеє; ¹⁹ бжего; ²⁰ тисѧча.

СТАТУТ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО 1529 р. (Витяги)

Розділ четвертий

Про успадкування жінками і про видачу дівчат заміж.

1. Про вдову, яка залишалась на вдовинім стільці і має від чоловіка свого віно і дорослих дітей

Вдова, яка залишилася на вдовинім стільці і має від чоловіка свого віно і дорослих синів, повинна залишитися тільки при своєму віні, а сини повинні бути допущені до всіх батьківських маєтків і майна та повинні нести земську службу.

Якщо ж вона не має від чоловіка свого віна, то повинна отримати у всьому рівну зі своїми дорослими дітьми частину в цінностях і в майні, рухомому і нерухомому.

2. Про вдів, які не мають дітей

Видячи, що деякі бездітні вдови залишаються на вдовинім стільці, в результаті чого відбувається багато шкоди для держави, тому що не виконується так, як слід, служба, а також родичі втрачають багато маєтків, постановляємо, як записано нижче: бездітна вдова, якщо вона має від чоловіка свого віно, повинна отримати тільки своє віно, а всі маєтки повинні перейти до родичів. Якщо ж вона не має від чоловіка свого віна, то повинна залишитися на третій частині, доки не вийде заміж, а якщо заміж не вийде, то повинна залишатися на третій частині до смерті. Вся інша маєтність повинна перейти до родичів, а вони повинні нести нашу великокнязівську службу.

3. Якби яка-небудь жінка була заміжною і мала дітей, а записаного чоловіком віна не мала

Якби яка-небудь жінка була заміжною, мала з чоловіком дітей, а чоловік не записав би їй віна і помер, то вона, залишившись вдовою, повинна отримати рівну зі своїми дітьми частину маєтків і майна і на цій своїй частині повинна залишатися до кінця життя, якщо б хотіла бути вдовою, то діти не повинні відбирати в неї цю частину.

Якщо ж вона хотіла б вийти заміж, то повинна свою частину залишити дітям, а діти не будуть зобов'язані дати їй вінця.

4. Про мачуху, яка буде мати дітей від двох чоловіків

Таким же чином і мачуха, якщо вона мала дітей від другого чоловіка, то разом зі своїми дітьми від першого і другого чоловіків повинна мати рівну частину у всіх маєтках і майні.

Якби мачуха не мала дітей від другого чоловіка, то разом з дітьми від першого чоловіка повинна отримати рівну частину з маєтку, а в майні дітей частини не повинна мати, за винятком того, що дав їй чоловік із рухомих речей за своєю милістю.

І на цій частині мачуха повинна залишатися з своїми дітьми до кінця життя, якщо б не вийшла заміж. Якщо б вона вийшла заміж, то цю частину повинна залишити дітям, а діти не будуть зобов'язані дати їй вінця, як не маючий записаного чоловіком віна.

5. Якби дружина не мала дітей, то вона повинна залишатися на вдовинім стільці на третій частині пожиттєво

Також якби дружина не мала дітей і оправи від чоловіка, то вона повинна залишатися тільки на третій частині маєтку, а дві частини повинні відійти до родичів. Вона повинна залишатися на третій частині до кінця життя. Після її смерті і ця третя частина маєтку повинна перейти до родичів. А якби вона вийшла заміж, то маєток, яким користувалася, повинна залишити родичам.

6. Дружина з малими дітьми після смерті чоловіка повинна залишатися на вдовинім стільці до повноліття дітей. Якщо ж буде погано управляти маєтком, то родичі повинні перешкодити цьому судом

Також постановляємо: якби яка-небудь людина, помираючи або за заповітом, поручила своїх дітей і маєток якому-небудь своєму приятелю, хоч би й не родичу, якому по праву родства не належить бути опікуном, то призначений опікун повинен здійснювати опіку над маєтком і дітьми, а дружина померлого повинна залишатися тільки при віні. Якби хто помер, не доручивши нікому дітей своїх, то дружина повинна виховувати дітей і управляти маєтком на правах вдови, залишаючись на вдовинім стільці до повноліття дітей. А коли діти виростуть, вона повинна передати маєток дітям, а сама залишатися до смерті при своєму віні. Якщо ж вона не мала б віна, то повинна отримати рівну з своїми дітьми частину.

Якби мала одного сина, то повинна віддати йому дві частини маєтку, а сама залишитися на третій частині. Якби жінка, маючи під своєю опікою дітей, вийшла заміж, то взяти під опіку дітей і маєток повинні родичі.

Родичі не повинні витісняти її із записаного їй в якості віна маєтку. Але якщо вона вийде заміж, то діти по досягненню повноліття можуть викупити її частину.

Якщо б яка-небудь жінка, залишаючись зі своїми дітьми на вдовинім стільці, незалежно від того, чи мала вона записане чоловіком віно чи ні, не бажала вийти заміж і будучи вдовою, маєток і майно розтратила, людей розігнала, сребщизни і штрафи брала собі і маєток розоряла, тоді дядьки дітей по батькові, а якщо їх не буде, то інші родичі, повинні притягти її в установлений строк до нашого великокняжого суду або до суду панів радних і повинні доказати ці збитки. І якщо вони це доведуть, то ми, великий князь, або пани повинні за її проступок відібрати у неї дітей і майно і передати в опіку дядькам по батькові або іншим родичам. А якщо вона буде мати записане чоловіком віно, то повинна залишитися лише при своєму віні.

Якщо ж у неї не було віна, тоді повинні їй виділити рівну з дітьми частину, й цією частиною вона повинна володіти до смерті. Після її смерті і ця частина повинна відійти до дітей. Але якби у цих дітей не було дядьків по батькові або інших родичів, то ми, великий князь, або пани над дітьми і маєтком повинні призначити опікуном сторонню достойну людину, котра б її і всі маєтки і дітей під опікою тримала, не допускаючи розтрати маєтків і майна, доки діти не досягнуть повноліття.

7. Про видачу дівчат заміж як за життя батька, так і після його смерті

Також приймаємо постанову, що якщо помре батько або мати, але за свого життя ще встигнуть видати свою дочку заміж і залишать після себе других дочок, то й ці дочки повинні отримати таке ж придане, як і видана ними дочка.

А якщо б батьки не видали дочок за свого життя, але тільки записали придане, то дочки повинні бути видані заміж так, як записали батько або мати.

Але якщо б батьки не дали приданого або перед своєю смертю не записали, то судді зобов'язані оцінити майно в грошах і виділити четверту частину, незважаючи на те, що в сім'ї одна дочка і багато синів, і дати їй в якості приданого таку суму, скільки б коштувала четверта частина майна. І хоч би в сім'ї був один син і багато сестер, то на всіх сестер слід розділити четверту частину тієї суми, на яку оцінене майно, і кожній дати із цієї четвертої частини рівне придане.

8. Перш ніж батько видасть свою дочку заміж, він повинен зажадати від зятя забезпечення віна

Також приймаємо постанову: якщо б хто-небудь видав заміж свою дочку, той повинен перед цим забезпечити її віно. Якщо ж хто-небудь видав би свою дочку заміж, не забезпечивши її віна, то така дівчина не повинна мати вінця.

9. Про дівчат, які без згоди батька і матері самовільно вийдуть заміж

Також якби дочка без згоди батька або матері вийшла заміж, то вона позбавляється приданого від батька і матері і маєтку, який успадковується по материнській лінії. А якби вона одна була в батька, то маєток, який успадковується по батьківській лінії, успадковують родичі, в обхід дочки.

Статут Великого княжества Литовського 1529 года под ред. К.И Яблонского. Изд. ак. наук БССР., Минск., 1960, с.153 – 157.

КОРОТКИЙ ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Вінець – в литовсько-українському, польському, чеському і угорсько-хорватському праві інститут так званого "віновання", тобто забезпечення матеріальних інтересів жінки при виході заміж на випадок смерті чоловіка.

Віно – грошова сума, яка була забезпечена жінці антихрестичним заставним правом на нерухомості чоловіка.

Копа – грошова – лічильниця одиниця, поширена в Україна від часів Великого князівства литовського до кінця XVIII ст. На кону лічили 60 монет, на золотий – 30 монет.

Матріархат – домінуюче становище жінки в сім'ї та суспільстві.

Оправа – матеріальне забезпечення жінки на маєтностях і рухомих речах чоловіка на випадок смерті.

Статути Литовські – законодавчі акти на українських землях. Перший Литовський статут був прийнятий в 1529 р. Він складався з 13 розділів, які визначали як норми державного устрою, так і норми громадського та кримінального права. Другий Литовський статут був прийнятий в 1566 році і мав 14 розділів. Третій Литовський статут був прийнятий в 1588 році. Він мав діяльний вплив на регламентацію відносин в українських землях до середини XIX ст.

ЗМІСТ

Переднє слово	3
Правове становище жінки на українських землях в XVI – першій половині XVII ст.	6
Жінка і козацьке право	31
Українське жіноцтво очима чужинців	36
Шинкарочка молода...	46
Примітки	50
Додатки	61
Короткий термінологічний словник	66

Кривоший О. П.

**K82 Жінка в суспільному житті України за часів козаччини:
Історичні розвідки - Запоріжжя: Поліграф, 1998. - 68 с.: іл.**

ISBN 996-7362-01-9

На основі широкого кола джерел висвітлюється правовий статус української жінки за часів козаччини. Відтворюється історична картина її суспільного становища. Переглядаються старі оцінки і розробляється неупереджений погляд на місце та роль жінки в історії України.

Книга розрахована на істориків, викладачів вищих і середніх навчальних закладів, студентів та широке коло читачів.

Олександр Петрович Кривоший

Жінка в суспільному житті України за часів козаччини

Редактор В.І.Пістунов

Технічний редактор О.І.Вороненко

Комп'ютерний набір І.М.Наконечна

Коректор В.І.Савченко

Здано до набору 01.11.97р. Підписано до друку 05.01.98р. Формат 62 x 84 1/16.
Папір офсетний. Друк офсетний. Замовлення № 003.

Видавець - фірма "Поліграф", м.Запоріжжя, вул.Сєдова, 11.
Надруковано в поліграфічному центрі фірми "Поліграф"

3-50

Олександр Петрович Кривоший

– кандидат історичних наук. Автор більше 20 наукових публікацій і багатьох статей у періодиці. Захистив дисертацію "Жінка в суспільному житті України /друга половина XVI – перша половина XVII ст./". Основна проблематика наукових досліджень: становище жінки в суспільстві давніх слов'ян та українців.